

Κώστας Χ. Χρυσόγονος

ΤΑ ΠΡΟΣΩΠΑ ΤΟΥ ΙΑΝΟΥ

Μορφές πολιτικής αντιπροσώπευσης από την αρχαιότητα ως τη μετανεωτερικότητα

I. Εισαγωγή

Οι τελευταίοι δύο αιώνες παγκόσμιας πολιτικής ιστορίας χαρακτηρίζονται από τη θριαμβευτική επέλαση της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας.¹ Η τελευταία, ενώ για περισσότερο από δύο χιλιετίες αντιμετωπιζόταν ως «παρεκβατικό»² πολίτευμα³, έχει φθάσει σήμερα να θεωρείται ως η ιδανική μορφή πολιτικής οργάνωσης των ανθρώπινων κοινωνιών⁴, έστω και με διάφορες προσθήκες (ισλαμική, σοσιαλιστική κ.ά.) ή de facto υποσημειώσεις που αποκλίνουν από το κυρίαρχο «παράδειγμα». Στο πλαίσιο εκείνου η δημοκρατία τείνει να ταυτισθεί με την πολιτική αντιπροσώπευση και αυτή με την περιοδική εκλογή των αντιπροσώπων (με καθολική, μυστική, ίση και άμεση ψηφοφορία). Τέτοιες ταυτίσεις όμως δεν είναι καθόλου αυτονόητες και ίσως να μην είναι καν, τουλάχιστον ως ένα σημείο, ρεαλιστικές.

II. Ιδεότυποι αντιπροσώπευσης

Ιδεοτυπικά η πολιτική αντιπροσώπευση θα μπορούσε να νοηθεί κατά δύο διαμετρικά αντίθετους μεταξύ τους τρόπους, δηλ. με φορά είτε από την κοινωνία προς την (πολιτική) εξουσία είτε αντίστροφα, με φορά από την εξουσία προς την κοινωνία. Τουλάχιστον ως τον ύστερο μεσαίωνα αντιπροσώπευση εμφανιζόταν, στο πολιτικό και το (αδιαχώριστα σχεδόν συνδεδεμένο μαζί του) θρησκευτικό επίπεδο, κυρίως -αν όχι αποκλειστικά- με τον τελευταίο αυτόν τρόπο.⁵ Ενδεικτική είναι η παραδοσιακή αντίληψη της ορθόδοξης θεολογίας ότι ο επιχώριος Μητροπολίτης «ίσταται εις τόπον Θεού», δηλ. αντιπροσωπεύει τη θεία βούληση έναντι της τοπικής κοινωνίας⁶. Κατ' επέκταση της ίδιας λογικής, δηλ. της αντιπροσώπευσης μιας υπερκείμενης μοναδικότητας ενώπιον μιας υποκείμενης συλλογικότητας, οι μοναρχίες από την αρχαιότητα ως την εποχή του Διαφωτισμού και ακόμη αργότερα προσπαθούσαν να νομιμοποιήσουν την εξουσία τους με την αναγωγή της σε κάποιας μορφής θεϊκή βούληση. Έτσι συνήθως ο μονάρχης εμφανιζόταν ως ο επίγειος αντιπρόσωπος του θεού έναντι των υπηκόων του⁷ (γι' αυτό π.χ. οι «βυζαντινοί» αυτοκράτορες απεικονίζονταν με φωτοστέφανο, όπως οι άγιοι⁸, ενώ στη Γαλλία και την Αγγλία από τον 11^ο – 12^ο αιώνα γινόταν ευρέως πιστευτό ότι ο βασιλιάς με ένα άγγιγμα του χεριού του θεράπευε ασθένειες⁹). Με άλλες λέξεις, όχι μόνο η αντιπροσωπευτική ιδέα καθεαυτή δεν έχει κανέναν αναγκαίο σύνδεσμο με την έννοια της δημοκρατίας ή επιμέρους συστατικά της (όπως π.χ. η πολιτική ελευθερία ή η πολιτική ισότητα), αλλά ο ιστορικός κανόνας είναι μάλλον η χρήση της για την ιδεολογική επένδυση διαφόρων μορφών απολυταρχισμού ή και δεσποτισμού.

Η απώτερη καταγωγή του νεωτερικού ιδεότυπου της πολιτικής αντιπροσώπευσης, με φορά από την κοινωνία προς την εξουσία, ανάγεται στον ευρωπαϊκό ύστερο μεσαίωνα. Συλλογικά αντιπροσωπευτικά σώματα εμφανίζονται, με διαφορετικές ονομασίες και οργανωτικές μορφές, από τα τέλη του 12^{ου} αιώνα στα χριστιανικά βασίλεια της ιβηρικής χερσονήσου (cortes¹⁰), κατά τη διάρκεια του 13^{ου} αιώνα στην Αγγλία (Parliament¹¹), τη Σουηδία (parlamenta), την Ουγγαρία (Δίαιτα), τη Δανία (Danehof)¹² και τις επικράτειες των χωροδεσποτών στη «Ρωμαϊκή» (Γερμανική) αυτοκρατορία (συνήθως με την ονομασία Landtag)¹³, τον 14^ο αιώνα στη Γαλλία (Γενικές Τάξεις)¹⁴, την Πολωνία (Δίαιτα)¹⁵ και σε κράτη ή προτεκτοράτα της ιταλικής χερσονήσου¹⁶, το αργότερο τον 15^ο αιώνα στις Κάτω Χώρες (δουκάτο της Βουργουνδίας)¹⁷ και τον 16^ο αιώνα στη Ρωσία (Zemsky

Sobor ή Συνέλευση της Γης).¹⁸ Συνήθως τα σώματα εκείνα δεν είχαν διαρκή παρουσία, ούτε αναδεικνύονταν ανά τακτά χρονικά διαστήματα, αλλά συγκαλούνταν από τους ηγεμόνες σε καταστάσεις ανάγκης, με κύριο στόχο να τους πληροφορήσουν για τη φοροδοτική ικανότητα των υπηκόων τους και να συγκατατεθούν στην επιβολή φορολογικών βαρών. Ορισμένα πάντως απέκτησαν, για μικρότερο ή μεγαλύτερο χρονικό διάστημα, νομοθετική συναρμοδιότητα με τους μονάρχες τους. Οι τρόποι ανάδειξης των αντιπροσώπων ήταν ποικίλοι, περιλαμβάνοντας στοιχεία εκλογής (κατά κανόνα έμμεσης και με φανερή ψηφοφορία), επιλογής στη βάση κριτηρίων παρουσίας, καταγωγής και /ή κατοχής αξιώματος καθώς και, ενίοτε, διορισμού από το μονάρχη. Σε γενικές γραμμές όμως η λογική της συγκρότησής τους ακολουθούσε την πρωταρχική φορολογική αρμοδιότητα των αντιπροσωπευτικών σωμάτων, δηλ. εκπροσωπούσαν σ' αυτά κυρίως η περιορισμένη μερίδα του πληθυσμού η οποία διέθετε μια κάπως αξιόλογη φοροδοτική ικανότητα. Η παρακμή και η εξαφάνισή τους (με την εξαίρεση του αγγλικού και μετέπειτα βρετανικού κοινοβουλίου, καθώς και της συγγερής Δίαιτας) στους αιώνες του ευρωπαϊκού απολυταρχισμού (16^ο έως 18^ο)¹⁹ οφειλόταν σε μεγάλο βαθμό στο ότι η μοναρχική εξουσία αξιοποίησε τις νέες φορολογίες σε χρήμα και επωφελήθηκε από τις αυξημένες φοροεισπρακτικές δυνατότητες που έφερε η ανάπτυξη των αστικών κέντρων. Έτσι απέκτησε σχεδόν παντού ισχυρούς κατασταλτικούς μηχανισμούς²⁰ και άρα την ικανότητα αποτελεσματικής επιβολής χωρίς την ανάγκη διαπραγματεύσεων με τους υπηκόους της.

Γεγονός ούτως ή άλλως είναι ότι, ακόμα και υπό την εκδοχή της εκπροσώπησης μιας υποκείμενης συλλογικότητας (ή περισσότερων παράλληλα, αφού οι φεουδαρχικές κοινωνίες χωρίζονταν σε νομοκατεστημένες τάξεις και οι αντιπροσωπευτικές συνελεύσεις τους σε αντίστοιχα διακριτά σώματα) ενώπιον μιας υπερκείμενης μοναδικότητας (δηλ. του ελέω θεού» μονάρχη), η πολιτική αντιπροσώπηση δεν συνδέεται ιστορικά με καμιάς μορφής δημοκρατική ιδέα ή ιδεώδες²¹. Αντίθετα μάλιστα, η ανάπτυξή της υπό την εκδοχή αυτή στον ύστερο μεσαίωνα μάλλον διευκολύνθηκε από την ιεραρχική δομή των ευρωπαϊκών φεουδαρχικών κοινωνιών, σε συνδυασμό βέβαια με την αδυναμία της κεντρικής εξουσίας. Εφόσον και καθόσον τα αντιπροσωπευτικά σώματα δεν εκπροσωπούσαν ουσιαστικά παρά μια ολιγάριθμη τάξη ευγενών γαιοκτημόνων και κληρικών, ή και μια μερίδα εύπορων αστών (που συνήθως ασκούσαν αποτελεσματικό έλεγχο στις αγροτικές και αστικές αντίστοιχα κοινωνίες), μπορούσαν με σχετική ευχέρεια να επιτευχθούν συναινέσεις τόσο στην ανάδειξη των μελών τους, όσο και στη λήψη των αποφάσεών τους. Ίσως και αυτός να ήταν ένας από τους λόγους, εξαιτίας των οποίων αντιπροσωπευτικοί θεσμοί στα πλαίσια γεωγραφικά εκτεταμένων εξουσιαστικών σχηματισμών άρχισαν να αναπτύσσονται σε ευρεία κλίμακα από τον ύστερο μεσαίωνα και όχι από την κλασική αρχαιότητα. Ήταν προφανώς δυσχερέστερο, έως σχεδόν ανέφικτο, να συγκατατεθεί ο κοινωνικά διαστρωματωμένος και διαιρεμένος αλλά πολιτικά ισχυρός (ακόμη και όπου τα πολιτεύματα είχαν μικτό χαρακτήρα) δήμος της αρχαίας πόλης – κράτους να εκχωρήσει την εξουσία του σ' έναν ή περισσότερους, αλλά πάντως ολιγάριθμους αντιπροσώπους. Έτσι τα «κοινά» ή συμπολιτείες (π.χ. αχαϊκή, αιτωλική κλπ.) είχαν μέτρια επιτυχία και συνήθως περιορισμένη (γεωγραφική) έκταση²².

Αμφίσημη και ανοικτή σε πολλαπλές ερμηνείες ήταν όμως και η ιδεολογική βάση των αντιπροσωπευτικών θεσμών του ύστερου μεσαίωνα. Τη βάση αυτή την παρείχε η μεταφορά στο πολιτικό πεδίο, από θεωρητικούς του κανονικού δικαίου της ρωμαιοκαθολικής εκκλησίας, της αρχής του ρωμαϊκού αστικού δικαίου πως ό,τι αφορά όλους πρέπει (και) να εγκρίνεται από όλους

(quod omnes tangit, ab omnibus comprobetur)²³. Η αρχή αυτή, η οποία περιεχόταν στην ιουστινιάνεια κωδικοποίηση του 6^{ου} αιώνα²⁴, είχε βέβαια εκεί εντελώς διαφορετική έννοια, αφού ρύθμιζε ζητήματα κοινής επιτροπείας ανηλίκου. Το κρίσιμο ερώτημα προφανώς είναι τι αφορά ποιους. Μια περιοριστική απάντηση θα ήταν πως η φορολογία αφορά (μόνο) τους φορολογούμενους, ενδεχομένως κατ' ευθεία αναλογία της συνεισφοράς τους, και άρα σε μια συνέλευση που διαθέτει αρμοδιότητα κυρίως για φορολογικά ζητήματα καθοριστικό ρόλο πρέπει να έχουν εκείνοι. Είναι χαρακτηριστικό για τη διαχρονική απήχηση της αντίληψης αυτής ότι ακόμη κι ένας επαναστάτης του 17^{ου} αιώνα, όπως ο Oliver Cromwell, θεωρούσε ότι «όσοι δεν έχουν (περιουσιακά) συμφέροντα, παρά μόνο το συμφέρον τους να αναπνέουν, δεν πρέπει να έχουν φωνή στις εκλογές» (men that have no interest but the interest of breathing shall have no voice in elections)²⁵. Μια άλλη προσέγγιση θα ήταν ότι η διαχείριση της δημόσιας εξουσίας έχει δυνητικά, έστω και μακροπρόθεσμα, συνέπειες για το σύνολο του πληθυσμού και άρα όλοι πρέπει να έχουν δικαίωμα συμμετοχής. Επομένως το quod omnes tangit επιδέχεται αναγνώσεις εγγύτερες είτε προς την καθολική (μάλλον επικρατέστερες γραμματικά) είτε προς την τιμηματική ψηφοφορία (οπωσδήποτε επικρατέστερες ιστορικά).

III. «Δημοκρατική» κόπωση

Από το τελευταίο τέταρτο του 18^{ου} ως το τέλος του 20^{ου} αιώνα και σε περίπου παράλληλη τροχιά με την παγκόσμια επικράτηση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής η πολιτική αντιπροσώπευση «επανιδρύθηκε» και ταυτόχρονα επεκτάθηκε σταδιακά, ώστε να καταλάβει το μεγαλύτερο μέρος της υφηλίου και των ανθρώπινων πληθυσμών. Εκείνο που αντιπροσωπεύεται δεν είναι πια συγκεκριμένες και μάλιστα νομικά οριοθετημένες (νομοκατεστημένες) κοινωνικές τάξεις, όπως συνέβαινε τους προηγούμενους έξι περίπου αιώνες (12^{ος} – 18^{ος}), αλλά μια φανταστική συλλογική ταυτότητα, το έθνος ή λαός²⁶. Η πιο δραματική έκφραση του μετασχηματισμού αυτού είναι το προοίμιο της γαλλικής Διακήρυξης των δικαιωμάτων του ανθρώπου και του πολίτη το 1789, στην εναρκτήρια φράση του οποίου οι συντάκτες της επισημοποίησαν την αξίωσή τους να μη θεωρούνται πια ως εκπρόσωποι των τριών τάξεων του ancien regime, αλλά ως «οι αντιπρόσωποι του γαλλικού λαού, συγκροτημένοι σε Εθνοσυνέλευση» (les représentants du peuple francais, constitués en Assemblée nationale...)²⁷. Δύο χρόνια νωρίτερα τα μέλη της «Συμβατικής» συνέλευσης της Φιλαδέλφειας θέσπισαν το αμερικανικό Σύνταγμα στο όνομα του λαού των ΗΠΑ (we the people of the United States... do ordain and establish this Constitution...)²⁸, αν και στην πραγματικότητα το περιεχόμενό του ανταποκρινόταν μάλλον στις επιθυμίες της πολιτικής και κοινωνικής «ελίτ» των πολιτειών²⁹.

Σε πρακτικό επίπεδο, η «επανίδρυση» εκφράστηκε μέσω της διεύρυνσης του εκλογικού δικαιώματος, καθώς τα κριτήρια περιουσίας, εισοδήματος, φορολογικής συνεισφοράς, μόρφωσης και φύλου, τα οποία το περιόριζαν τον 19^ο και για μέρος του 20^{ου} αιώνα, βαθμιαία απομειώθηκαν έως την πλήρη κατάργησή τους³⁰. Παράλληλα σημειώθηκε ουσιαστική πρόοδος προς την

κατεύθυνση της ελεύθερης και ανόθευτης εκδήλωσης της θέλησης των εκλογέων, τουλάχιστον στην Ευρώπη, την Αμερική, την Ωκεανία και σημαντικό αριθμό ασιατικών και αφρικανικών κρατών, κάτω από συνθήκες μυστικής και (συνήθως) άμεσης ψηφοφορίας³¹. Ακόμη μεταβλήθηκε η σημασία της αντιπροσώπευσης, μέσω της εισαγωγής του κοινοβουλευτικού συστήματος και συνεπώς της εξάρτησης της κυβέρνησης, και κατ' επέκταση ολόκληρης της εκτελεστικής εξουσίας, από την εμπιστοσύνη των εκλεγμένων αντιπροσώπων της πολιτικής κοινότητας (του «έθνους») και όχι του κληρονομικού μονάρχη³². Αντίστροφα η μοναρχία, που επικρατούσε σε ολόκληρο τον πλανήτη, με ελάχιστες εξαιρέσεις (Ελβετία, Ενωμένες Επαρχίες των Κάτω Χωρών, δηλ. σημερινή Ολλανδία, και μερικές ιταλικές πόλεις – κράτη), ως τα μέσα του 18^{ου} αιώνα³³, συρρικνώθηκε έκτοτε γεωγραφικά και αποσιλώθηκε πολιτικά από τις εξουσίες της³⁴ (με την εξαίρεση ελάχιστων παραδοσιακών μοναρχιών, όπως η σαουδαραβική, και μερικών μοναρχιών νέου τύπου³⁵, όπως η συριακή ή η βορειοκορεατική). Εκεί όπου ο αρχηγός του κράτους διατηρεί αξίες λόγω αρμοδιότητες συνήθως είναι εκλεγμένος από το λαό, μέσα από μια διαδικασία διακριτή από εκείνη της ανάδειξης συλλογικών αντιπροσωπευτικών (νομοθετικών) σωμάτων, είναι δηλαδή κι αυτός αντιπροσωπευτικό όργανο, έστω και μονοπρόσωπο³⁶. Με άλλες λέξεις, έχει καταστεί σχεδόν κοινός τόπος των κυρίαρχων ιδεολογιών στις ανθρώπινες κοινωνίες των αρχών του 21^{ου} αιώνα ότι για την άσκηση πολιτικής εξουσίας νομιμοποιούνται μόνο αξιωματούχοι εκλεγμένοι από το λαό, ο οποίος έχει υποκαταστήσει το θεό ως πηγή εξουσίας.

Τούτο μάλιστα επιβεβαιώνεται πανηγυρικά στο άρθρο 21, παρ. 1 («καθένας έχει το δικαίωμα να συμμετέχει στη διακυβέρνηση της χώρας του, άμεσα ή έμμεσα, με αντιπροσώπους ελεύθερα εκλεγμένους») και 3 («η λαϊκή βούληση είναι το θεμέλιο της κρατικής εξουσίας· η βούληση αυτή πρέπει να εκφράζεται με τίμιες εκλογές, οι οποίες πρέπει να διεξάγονται περιοδικά, με καθολική, ίση και μυστική ψηφοφορία, ή με αντίστοιχη διαδικασία που να εξασφαλίζει την ελευθερία της εκλογής») της Οικουμενικής Διακήρυξης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου³⁷, η οποία ψηφίστηκε τον Δεκέμβριο του 1948 από τη Γενική Συνέλευση του Ο.Η.Ε. ως «κοινό ιδεώδες» λαών και εθνών. Έστω κι αν η ΟΔΔΑ στερείται *stricto sensu* νομικής δεσμευτικότητας για τα κράτη³⁸ (άλλωστε και το παρεμφερές ως προς το περιεχόμενό του άρθρο 25 του Διεθνούς Συμφώνου του ΟΗΕ για τα Ατομικά και Πολιτικά Δικαιώματα του 1966, που δεσμεύει νομικά όσα κράτη το έχουν κυρώσει, ερμηνεύεται με χαρακτηριστική χαλαρότητα από τον ούτως ή άλλως ασθενικό διεθνή μηχανισμό επιτήρησης της εφαρμογής του³⁹), η σημασία της ως πολιτικού κειμένου και ως στοχοθεσίας παγκόσμιας αποδοχής είναι υπαρκτή.

Παρά ταύτα ο θεωρητικά κυρίαρχος λαός έχει αρχίσει, ιδιαίτερα σε κράτη με δημοκρατικά πολιτεύματα κάποιας ηλικίας, να επιδεικνύει σημεία δημοκρατικής κόπωσης. Σε αυτά συγκαταλέγεται ιδίως η διαφαινόμενη πτωτική τάση του ποσοστού όσων ασκούν πραγματικά το εκλογικό δικαίωμα σε σχέση με όσους το κατέχουν (ψηφίσαντες / εγγεγραμμένοι)⁴⁰, η φθορά των παραδοσιακών κομμάτων εξουσίας και η στροφή μέρους του εκλογικού σώματος προς μικρότερους πολιτικούς σχηματισμούς (οι οποίοι ενίοτε λειτουργούν με τη λογική περισσότερο της ομάδας

πίεσης και διαμαρτυρίας και λιγότερο του διεκδικητή της κυβερνητικής εξουσίας⁴¹), η ανάδυση πολιτικών δυναστειών κυρίως σε χώρες της καπιταλιστικής «περιφέρειας» κ.ά. Κοινός παρονομαστής τέτοιων φαινομένων θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι είναι η απογοήτευση ενός βαθμιαία αυξανόμενου αριθμού ψηφοφόρων από την απόδοση της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας στην πράξη, δηλ. από την αδυναμία των θεσμών της να αντιμετωπίσουν με ικανοποιητικό τρόπο κρίσιμα κοινωνικά προβλήματα. Απότοκη της απογοήτευσης αυτής είναι η αποστασιοποίηση από τα πολιτικά δρώμενα⁴², είτε άμεση και πλήρης, είτε έστω έμμεση και μερική (όπως στην περίπτωση πολιτών που παραιτούνται από την ελπίδα να επηρεάσουν ουσιαστικά τον τρόπο άσκησης της πολιτικής εξουσίας με την ψήφο τους και την «εκποιούν» με βάση πελατειακά κριτήρια ατομικού ή οικογενειακού οφέλους⁴³, με αποτέλεσμα τη σταδιακή δημιουργία πελατειακών δικτύων μεταβιβάσιμων μεταξύ διαφορετικών γενεών και κατάληξη τις πολιτικές δυναστείες). Όπως είπε ένας λατινοαμερικανός πολιτικός, τώρα πια «οι δημοκρατίες δεν αντιμετωπίζουν ένα πραξικόπημα, αλλά έναν αργό θάνατο».⁴⁴ Ίσως όμως στην πραγματικότητα να μην πρόκειται ακριβώς για θάνατο, αλλά για τη βαθμιαία αποκάλυψη της πραγματικής φύσης και της μακροπρόθεσμης δυναμικής των νεωτερικών πολιτευμάτων τα οποία χαρακτηρίζονται ως «αντιπροσωπευτικές δημοκρατίες».

IV. Εγγενείς πολιτικοί και οργανωτικοί περιορισμοί της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας

Οι σύγχρονες «αντιπροσωπευτικές δημοκρατίες» είναι λιγότερο αντιπροσωπευτικές και λιγότερο δημοκρατίες από όσο θέλουν να εμφανίζονται. Τούτο βέβαια ούτε παράδοξο ούτε καινοφανές είναι, αφού στους περισσότερους κοινωνικούς σχηματισμούς στην ανθρώπινη ιστορία η εξουσιαστική πρακτική απέχει σημαντικά από τον τρόπο με τον οποίο την παρουσιάζει η εκάστοτε κυρίαρχη ιδεολογία⁴⁵. Ως κριτήριο μέτρησης της δημοκρατικής ποιότητας ενός πολιτεύματος μπορούμε, κάπως σχηματικά και με τον κίνδυνο υπεραπλούστευσης, να εκλάβουμε εδώ το μέτρο της προσέγγισης (ή μη) προς τους δύο ιδεότυπους της πολιτικής ελευθερίας και της πολιτικής ισότητας που διατύπωσε ο Αριστοτέλης πριν από 2.300 χρόνια περίπου.⁴⁶

Σημαντικό πρόβλημα για την προσέγγιση αυτή στις αστικές δημοκρατίες της νεωτερικότητας είναι το γεγονός ότι πρόκειται για κοινωνίες μαζικές αλλά και γεωγραφικά εκτεταμένες. Συνεπώς ο «δημόσιος χώρος» επικοινωνίας και διαλόγου⁴⁷ (public sphere, espace public, Öffentlichkeit) δεν μπορεί να νοηθεί εδώ κυριολεκτικά, όπως συνέβαινε με την αγορά της αρχαίας πόλης-κράτους, παρά μόνο μεταφορικά. Η πρόσβαση στον χώρο αυτόν καθορίζεται από εκείνους οι οποίοι ελέγχουν τα μέσα μαζικής ενημέρωσης, έντυπης και (κυρίως) ηλεκτρονικής, δηλ. συνήθως από το κράτος και/ ή ισχυρά οικονομικά-επιχειρηματικά συμφέροντα (αφού η δημιουργία και ενίοτε η συντήρηση ενός μέσου απαιτούν μεγάλη κεφαλαιακή βάση. Η πολιτική ελευθερία, υπό την κρίσιμη εκδοχή της ελευθερίας της έκφρασης, μπορεί να σημαίνει ότι καθένας είναι ελεύθερος να εκφραστεί, όχι όμως και να «ακουσθεί» (από το ευρύ κοινό), αφού «ακούγονται» μόνο όσοι επιλέγονται από πανίσχυρα μέσα μαζικής «ενημέρωσης»-επιβολής⁴⁸. Συνεπώς ο δημόσιος διάλογος

είναι, ούτως ή άλλως, σε κάποιον βαθμό κατευθυνόμενος. Τούτο όμως είναι το λιγότερο, αφού το κυρίως ζητούμενο δεν είναι η συμμετοχή στον διάλογο, αλλά η συμμετοχή στην άσκηση της εξουσίας.

Η τελευταία, εφόσον καθορίζεται μέσω διαδικασιών εκλογής, προϋποθέτει, σε τέτοιες κοινωνίες μεγάλης κλίμακας, δικτύωση και οργάνωση σε αντίστοιχη κλίμακα, δηλ. σ' εκείνη του πολιτικού κόμματος. Τα κόμματα αποτελούν τον αναγκαίο διαμεσολαβητή μεταξύ κοινωνίας και κράτους και τον πιο σημαντικό ιμάντα για τη θέση σε κίνηση των μηχανισμών πολιτικής αντιπροσώπευσης, καθώς είναι σήμερα πια αδιανόητη χωρίς αυτά η διεξαγωγή εκλογών για την ανάδειξη των μελών συλλογικών αντιπροσωπευτικών σωμάτων. Από ορισμένους μάλιστα θεωρητικούς γίνεται λόγος για τη σύγχρονη (μετά τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο) αντιπροσωπευτική δημοκρατία ως «κράτος των κομμάτων» (Parteienstaat) ή «κομματοκρατία» (partitocrazia)⁴⁹.

Όπως καταδεικνύει όμως η ιστορική εμπειρία, κάθε κομματικός οργανισμός αναπτύσσει εγγενείς ολιγαρχικές τάσεις. Οι κομματικοί «στρατοί», παρόμοια με τους πραγματικούς στρατούς, χρειάζονται την ιεραρχία και την πειθαρχία προκειμένου να είναι αποτελεσματικοί στο πεδίο της εκλογικής «μάχης»⁵⁰. Με άλλες λέξεις, η «ολιγαρχική αυτή νομοτέλεια της κομματικής οργάνωσης απορρέει αναμφίβολα από πρακτική αναγκαιότητα, είναι άφευκτη συνέπεια της ίδιας της οργανωτικής αρχής»⁵¹. Γενικότερα άλλωστε, όχι μόνο στα πολιτικά κόμματα αλλά σε κάθε είδους κοινωνικούς οργανισμούς, ολιγομελή συλλογικά σώματα είναι συνήθως πιο αποτελεσματικά στη λήψη αποφάσεων και στη διασφάλιση της εφαρμογής τους από ό,τι πολυμελή και έτσι η πραγματική εξουσία στο εσωτερικό τους τείνει να διαρρέει, κατά κάποιον τρόπο, από τα πολυμελή προς τα ολιγομελή (έτσι π.χ. σε μεγάλες πολυμετοχικές επιχειρήσεις από τη νομικά κυρίαρχη γενική συνέλευση των μετόχων προς το διοικητικό συμβούλιο, σε κοινοβούλια από την ολομέλεια προς τις επιτροπές κ.ο.κ.)⁵². Η ολιγαρχική νομοτέλεια μπορεί, σε ό,τι αφορά τα πολιτικά κόμματα, να αντιμετωπισθεί ως ένα σημείο με θεσμικές διασφαλίσεις της εσωκομματικής δημοκρατίας, αλλά όχι και να εξαφανισθεί τελείως. Είναι χαρακτηριστικό ότι ακόμη και σε κράτη στα οποία έχει καθιερωθεί ρητή συνταγματική υποχρέωση των κομμάτων, η εσωτερική τους οργάνωση να ανταποκρίνεται στις δημοκρατικές αρχές (όπως ιδίως στη Γερμανία, άρθρο 21 παρ. 1 του Θεμελιώδη Νόμου), η εφαρμογή της είναι ατελής και αμφισβητούμενη⁵³.

Το πρόβλημα εξάλλου επιδεινώνεται επειδή η γένεση ενός βιώσιμου πολιτικού κόμματος έχει ως προαπαιτούμενο τη συγκέντρωση πολιτικού «κεφαλαίου» (δηλ. την ύπαρξη στόχων αποδεκτών από σημαντική μερίδα του λαού και μόνο από αυτή) και την καταβολή οργανωτικής προσπάθειας σε τέτοια κλίμακα, ώστε αυτή να καθίσταται σπάνια εφικτή⁵⁴. Είναι χαρακτηριστικό ότι στην *alma mater parlamentorum* Μεγάλη Βρετανία τα δύο από τα τρία μεγαλύτερα σημερινά πολιτικά κόμματα (Συντηρητικό και Φιλελεύθερο) αποτελούν συνέχεια και μετεξέλιξη σχηματισμών που είχαν εμφανισθεί τις τελευταίες δεκαετίες του 17^{ου} (!) αιώνα (Tories και Whigs αντίστοιχα)⁵⁵, ενώ στις ΗΠΑ το δικομματικό σύστημα (Δημοκρατικοί και Ρεπουμπλικανοί)

υφίσταται από την εποχή του εμφυλίου πολέμου⁵⁶. Νέα κόμματα εξουσίας (δηλ. κόμματα που διαθέτουν, με βάση το μέγεθός τους, τη θέση τους στο πολιτικό και ιδεολογικό φάσμα κ.λπ. ρεαλιστική προοπτική διεκδίκησης της εξουσίας) προκύπτουν συνήθως σε έκτακτες ιστορικές περιστάσεις, μετά από ρήξεις στην πολιτική και συνταγματική συνέχεια, όπως όταν έχει καταρρεύσει ένα πολιτικό καθεστώς, ή μείζονες κοινωνικές μεταβολές, όπως η εκβιομηχάνιση και η εμφάνιση μιας πολυπληθούς εργατικής τάξης, ή μεγάλες οικονομικές κρίσεις (οπότε «πτωχοποιείται» σημαντικό μέρος του πληθυσμού λόγω υπερπληθωρισμού ή βαθιάς ύφεσης)⁵⁷. Ακόμη και στις περιπτώσεις αυτές άλλωστε, από τη δημιουργία του κόμματος ως την ανάληψη κυβερνητικών ευθυνών εκ μέρους του ενδέχεται να μεσολαβεί η πάροδος αρκετών δεκαετιών (όπως συνέβη π.χ. με το βρετανικό εργατικό και το γερμανικό σοσιαλδημοκρατικό κόμμα)⁵⁸.

Κατά συνέπεια η πραγματική λειτουργία της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας τείνει να υποβαθμισθεί σε μια εναλλαγή κομματικών ολιγαρχιών στην εξουσία. Η εναλλαγή είναι χρήσιμη για την εκτόνωση της λαϊκής δυσαρέσκειας, αλλά δεν οδηγεί απαραίτητα σε ριζικές αλλαγές στην ασκούμενη πολιτική, μεταξύ άλλων και επειδή οι ολιγαρχίες αυτές επαγγελματοποιούνται⁵⁹ και συνεπώς αποκτούν κοινά κοινωνικά χαρακτηριστικά, μετασχηματιζόμενες σε μια νέου είδους πολιτική «αριστοκρατία»⁶⁰. Η ελπίδα ότι «το μειονέκτημα της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας σε σύγκριση με την άμεση...που συνίσταται στην τάση σχηματισμού των μικρών ολιγαρχιών που αποτελούν τα πολιτικά ή εκτελεστικά γραφεία των κομμάτων...μπορεί να απαλειφθεί με την ύπαρξη μιας πλειάδας ολιγαρχιών σε ανταγωνισμό μεταξύ τους»⁶¹ αποδεικνύεται συχνά στην πράξη φρούδα. Όπως στις διάφορες ειδών οικονομικές αγορές η διαμόρφωση επιχειρηματικών ολιγοπωλίων οδηγεί στη μεγιστοποίηση των κερδών τους και τη στύγνη, ενίοτε, εκμετάλλευση του καταναλωτικού κοινού, έτσι και στην πολιτική-εκλογική «αγορά» η ύπαρξη ενός λίγο-πολύ κλειστού κομματικού ολιγοπωλίου έχει ως αποτέλεσμα να ασκείται πολιτική εκμετάλλευση σε βάρος των πολιτών – ψηφοφόρων.⁶² Τα προγράμματα των κομμάτων αφενός εμφανίζουν σταδιακά αυξανόμενες ομοιότητες και αφετέρου αποκτούν τη μορφή ευχολογίου διατυπωμένου με εσκεμμένη αοριστία, ώστε να χωρούν να στεγάσουν το ευρύτερο δυνατό φάσμα προσδοκιών των ψηφοφόρων. Η επιλογή μεταξύ αντικρουόμενων κοινωνικών συμφερόντων, εάν δεν είναι προδιαγεγραμμένη με βάση αποφάσεις υπερεθνικών αρχών, λαμβάνει χώρα μετά τις εκλογές και σε μεγάλο βαθμό ανεξάρτητα από το αποτέλεσμά τους.⁶³ Σε αντίθεση μάλιστα με τα επιχειρηματικά ολιγοπώλια, τα οποία –θεωρητικά τουλάχιστον- καταπολεμούνται από την έννομη τάξη με διάφορα μέσα (νομοθεσίες για την προστασία του ελεύθερου ανταγωνισμού κλπ.), τα κομματικά ολιγοπώλια τείνουν να θωρακίζουν θεσμικά τον εαυτό τους. Τέτοια θωράκιση συνιστά π.χ. η πρόβλεψη κρατικής χρηματοδότησης των πολιτικών κομμάτων και /ή κατανομής του τηλεοπτικού προεκλογικού χρόνου με ιστορικά κριτήρια (δηλ. ανάλογα με τα ποσοστά των κομμάτων σε προηγούμενες εκλογικές αναμετρήσεις).

Φαλκιδεύεται έτσι η πολιτική ισότητα, αφού τα μέλη της νέας «αριστοκρατίας» (τα οποία συχνά αριστεύουν μόνο στην παροχή απατηλών υποσχέσεων προς τα έξω και στις αυλικού τύπου

μηχανορραφίες προς τα μέσα), δηλαδή της «πολιτικής τάξης»⁶⁴, μονοπωλούν κατ' ουσία τη συμμετοχή στον δημόσιο βίο, περιθωριοποιώντας τους πολίτες. Φαλκιδεύεται περαιτέρω και η πολιτική ελευθερία, δεδομένου ότι τα μέλη και πολύ περισσότερο τα στελέχη των κομμάτων οφείλουν να αυτολογοκρίνονται διαρκώς, προκειμένου να μην εκφύγουν από τα όρια της «κομματικής πειθαρχίας». Ενίοτε πάντως και ο όρος αυτός συνιστά ευφημισμό, διότι ενδέχεται οι κρίσιμες αποφάσεις να μην έχουν ληφθεί ύστερα από συζήτηση σε θεσμοποιημένα συλλογικά όργανα με μαζική συμμετοχή των μελών του κόμματος, αλλά σε άτυπες κλειστές συσκέψεις ενός ολιγομελούς ηγετικού πυρήνα.⁶⁵

Όλα αυτά καταλήγουν στο ότι η «πολιτική τάξη» (δηλαδή η ιδιαίτερη κοινωνική κατηγορία την οποία συγκροτούν οι επαγγελματίες πολιτικοί) τείνει να αποχωρισθεί από την κοινωνία και άρα αδυνατεί να την αντιπροσωπεύσει κατά αυθεντικό τρόπο. Η διαφοροποίηση των αντιπροσωπευόμενων από τους αντιπροσώπους τους είναι εμφανής ακόμη και διά γυμνού οφθαλμού, αν παρατηρήσει κανείς τα κοινωνικά χαρακτηριστικά των τελευταίων, αφού στα κοινοβούλια υπεραντιπροσωπεύονται γενικά οι άνδρες, οι μεγαλύτερες ηλικίες και οι πιο εύπορες μερίδες του πληθυσμού.

Οι διαφοροποιήσεις αυτές ανάγονται τελικά στην ίδια τη φύση της εκλογής και μάλιστα από έναν μεγάλο αριθμό (σε τάξη μεγέθους πολλών χιλιάδων έως εκατομμυρίων) ψηφοφόρων. Εκείνοι οι οποίοι επιδιώκουν και επιτυγχάνουν τη συμμετοχή τους σ' ένα αιρετό συλλογικό «αντιπροσωπευτικό» σώμα συνήθως διαθέτουν ελεύθερο χρόνο για να αφιερώσουν στην εκλογή τους, καθώς και (ίδιους ή προερχόμενους από τρίτους) οικονομικούς πόρους, αναγνωριστικότητα και κοινωνικές διασυνδέσεις. Έτσι οι αιρετοί «αντιπρόσωποι» κατά κανόνα προέρχονται από τις συγκριτικά περισσότερο ευημερούσες μερίδες ή τάξεις μιας κοινωνίας και άρα, ανεξάρτητα από τη ρητορική που αναπτύσσουν, τα πραγματικά συμφέροντά τους τείνουν να βρίσκονται εγγύτερα σ' εκείνες παρά στον «μέσο» κοινωνικό άνθρωπο ή στην κοινωνία ως σύνολο⁶⁶ (άλλωστε και όταν κάποιος προερχόμενος από τα οικονομικά ασθενέστερα στρώματα του πληθυσμού επιτύχει να διεισδύσει στην πολιτική «τάξη», η επιτυχία αυτή μεταφράζεται συνήθως σε αλλαγή και του κοινωνικού του status, αφού συνεπάγεται πολιτικές προσόδους ποικίλων ειδών και διαβαθμίσεων νομιμότητας).

Εναλλακτικά, και ίσως ακόμη χειρότερα, ορισμένα τουλάχιστον από τα μέλη του «αντιπροσωπευτικού» σώματος ενδέχεται να μην προέρχονται κατά κυριολεξία από την κοινωνία, αλλά να είναι «προϊόντα» των κομματικών μηχανισμών, δηλαδή πρόσωπα που δεν άσκησαν στην πραγματικότητα κανένα επάγγελμα ή άλλη κοινωνική δραστηριότητα, εκτός από εκείνη του επαγγελματία της πολιτικής⁶⁷. Τέτοιοι είναι όσοι από νεαρή ηλικία εντάχθηκαν σ' ένα κόμμα ως αμειβόμενα στελέχη του κατ' αποκλειστική απασχόληση (έστω κι αν τυπικά δεν εμφανίζονται ως μισθωτοί του ίδιου του κόμματος, αλλά π.χ. ενός κομματικού εντύπου ή άλλης κομματικής επιχείρησης, ή είναι αργόμισθοι δημόσιοι υπάλληλοι αποσπασμένοι σε κομματικά ή βουλευτικά γραφεία, κ.ο.κ.) και εξασφαλίζουν στη συνέχεια την εκλογή τους χάρη στην υποστήριξη του

κομματικού μηχανισμού. Συγκρίσιμο είναι και το φαινόμενο των γόνων προβεβλημένων πολιτικών προσωπικοτήτων, οι οποίοι (-ες) οφείλουν την ανάδειξή τους σε αιρετά αξιώματα, συχνά σε χαρακτηριστικά νεαρή ηλικία, στα συγκροτημένα από τους ανιόντες συγγενείς τους πελατειακά δίκτυα⁶⁸. Ακόμη, ανάλογα και με τις προβλέψεις του εκλογικού συστήματος, ένας αριθμός βουλευτών, γερουσιαστών κ.λπ. μπορεί να μην εκλέγονται καν σε προσωπικό επίπεδο, αλλά να διορίζονται de facto από την κομματική ηγεσία (π.χ. όταν ισχύει σύστημα δεσμευμένου συνδυασμού - «λίστες» χωρίς διασφάλιση εσωκομματικών προκριματικών εκλογών, ή όταν το κόμμα εκθέτει έναν μόνο υποψήφιο σε μονοεδρική εκλογική περιφέρεια - «προτύργιο» του κ.ο.κ.)⁶⁹.

Τέτοια φαινόμενα άλλωστε αποτελούν απλώς επιμέρους εκδηλώσεις της εγγενούς γενικότερης κλίσης των ανθρώπινων πολιτικών θεσμών για αποθέσμιση και ανάπτυξη, πάνω στο έδαφός τους, πελατειακών σχέσεων⁷⁰ (κάτι παρόμοιο με την τάση της φύσης να επαναδιεκδικεί και ανακαταλαμβάνει τους κατοικημένους από τον άνθρωπο χώρους, όταν ο τελευταίος τους εγκαταλείπει, όπως φαίνεται από την ανάπτυξη της βλάστησης σήμερα στις πόλεις των Maya στην Κεντρική Αμερική, στον Μυστρά κλπ.). Τα στοιχεία της πατρωνείας - πελατείας, με έπαθλο είτε δημόσια αξιώματα είτε ποικίλες προσωπικές «εξυπηρετήσεις», αφενός, και της επιδίωξης ουσιαστικών πολιτικών στόχων, αφετέρου, συνυπάρχουν στα πολιτικά κόμματα⁷¹, σε διαφορετική δοσολογία στον καθένα. Ενώ όμως το πολιτικό στοιχείο υπόκειται σε διαρκείς και έντονες αυξομειώσεις, ανάλογα με την ένταση του πολιτικού διακυβεύματος στη συγκεκριμένη κοινωνία (ανάλογα δηλ. με το αν και κατά πόσο υφίστανται de facto σ' αυτή πολιτικά διλήμματα ορατά και σημαντικά για όλους, ή έστω για τους περισσότερους), το πελατειακό είναι σχετικά πιο σταθερό. Αυτό εκδηλώνεται, μεταξύ άλλων, μέσω και της προσπάθειας των κατόχων θέσεων εξουσίας, ακόμη και επιλεγμένων με θεσμικό τρόπο και απρόσωπα κριτήρια, να τις μεταβιβάσουν κάποια στιγμή σε συγγενείς ή φίλους τους.

Κατά συνέπεια υφίσταται μια εγγενής τάση των συλλογικών «αντιπροσωπευτικών» σωμάτων, ανεξάρτητα από την ονομασία τους και τον ιδιαίτερο τρόπο συγκρότησής τους (Βουλή, Εθνοσυνέλευση, Γερουσία κ.λπ.), να αποστασιοποιούνται από την πραγματική ταυτότητα και τους προσανατολισμούς των αντίστοιχων εκλογικών σωμάτων (ψηφοφόρων). Η τάση αυτή υφίσταται καθεαυτή και πέρα από τις τυχόν θεσμικές ή και εξωθεσμικές παρεμβάσεις (όπως π.χ. η διεξαγωγή εκλογών υπό συνθήκες βίας και νοθείας ή η εφαρμογή ενός εκλογικού συστήματος με έντονη στρεβλωτική και/ ή περιοριστική επίδραση⁷²) που κατατείνουν εσκεμμένα στην επίτευξη πολιτικής διαφοροποίησης μεταξύ εκλογικού και «αντιπροσωπευτικού» σώματος. Στην καλύτερη περίπτωση επομένως η διαφοροποίηση σημαίνει ότι το τελευταίο αποδίδει μια στρεβλωμένη εικόνα για τον εντολέα του (δηλαδή τον λαό), ενώ στη χειρότερη (εάν και σε όσο βαθμό στη «λαϊκή αντιπροσωπεία» κυριαρχούν πρόσωπα τα οποία προσεγγίζουν τους ιδεότυπους των κληρονόμων, των δοτών και των κομματικών επαγγελματιών και παράλληλα τα πολιτικά κόμματα στερούνται εσωτερικής δημοκρατικής δομής και λειτουργίας, ή εάν οι εκλογές διεξάγονται υπό καθεστώς βίας

και νοθείας) η διαφοροποίηση μπορεί να φθάνει σε σημείο διάστασης. Η πολιτική αντιπροσώπευση τείνει τότε να επανέλθει στα παραδοσιακά της πρότυπα, της αντιπροσώπευσης της εξουσίας έναντι της κοινωνίας. Η πολιτική τάξη και οι συλλογικές οργανώσεις της, δηλ. τα κόμματα, ενσωματώνονται στο κράτος⁷³ (είναι χαρακτηριστικό, από την άποψη αυτή, ότι στην αγγλική γλώσσα ο όρος «άνθρωπος του κράτους» - statesman υποδηλώνει τον ιδεότυπο της «ορθής», υποτίθεται, συμμετοχής στο δημόσιο βίο, ενώ ο όρος «πολιτικός» - politician παραπέμπει περισσότερο σε επίδοξο εκπρόσωπο ειδικών μάλλον συμφερόντων) και μεταλλάσσονται σε «μακρά χείρα» του τελευταίου για τον έλεγχο της κοινωνίας. Η πολιτική ελευθερία κινδυνεύει έτσι να μετατραπεί σε καθαρά θεωρητικό μέγεθος, χάνοντας την πρακτική της αποτελεσματικότητα, και η πολιτική ισότητα να αναιρεθεί.

Γενικότερα άλλωστε, η ανάδειξη με ψηφοφορία προσώπων τα οποία θα κληθούν στη συνέχεια να ασκήσουν πολιτική εξουσία δεν είναι μια ειδικά και αποκλειστικά δημοκρατική μέθοδος. Από την προκλασική αρχαιότητα υφίστανται ιστορικά παραδείγματα αιρετής μοναρχίας (ο Κικέρων έκανε λόγο για εκλογή βασιλέων στη Ρώμη τον 8^ο – 6^ο αιώνα π.Χ.⁷⁴, ενώ ακόμη παλαιότερα, τη 2^η χιλιετία π.Χ., στο βασίλειο των Χιτιτών στην Ανατολία, μια συνέλευση ευγενών όριζε ή και καθαιρούσε το βασιλιά⁷⁵) και βέβαια διαδεδομένη ήταν αυτή η μορφή πολιτεύματος στον Μεσαίωνα (π.χ. στη Γαλλία τον 9^ο – 10^ο αιώνα ο βασιλιάς εκλεγόταν από μια συνέλευση φεουδαρχών και επισκόπων,⁷⁶ ενώ στη «Ρωμαϊκή» - γερμανική αυτοκρατορία η εθιμικά καθιερωμένη εκλογή του αυτοκράτορα περιβλήθηκε το κύρος γραπτού κανόνα δικαίου με το χρυσόβουλο του Καρόλου Δ' το 1356 και διατηρήθηκε ως το τέλος της αυτοκρατορίας το 1806⁷⁷). Η πιο μακραιώνη εκλογική διαδικασία στην ανθρώπινη ιστορία είναι εξάλλου η εκλογή του πάπα από τους καρδινάλιους της ρωμαιοκαθολικής εκκλησίας, που προσδίδει στο πολίτευμα του Βατικανού τα χαρακτηριστικά αιρετής και ισόβιας απόλυτης μοναρχίας⁷⁸.

Στην ελληνική κλασική αρχαιότητα η εκλογή θεωρούνταν ως κατά βάση ολιγαρχική μέθοδος ανάδειξης των αρχόντων, ενώ αντίθετα η κλήρωση (σε συνδυασμό με τον χρονικό περιορισμό της θητείας τους και την εναλλαγή των προσώπων) ως η κατεξοχήν δημοκρατική μέθοδος. Ενδεικτική των αντιλήψεων της εποχής εκείνης είναι η σχετική κατηγορηματική διαπίστωση του Αριστοτέλη («δημοκρατικόν μὲν εἶναι τὸ κληρωτὰς εἶναι τὰς ἀρχάς, τὸ δ' αἰρετὰς ολιγαρχικόν...»)⁷⁹. Αν και οι αρχαίες πηγές δεν είναι ιδιαίτερα αναλυτικές ως προς την αιτιολόγηση των παραπάνω⁸⁰, είναι φανερό πως ο κλήρος, όταν πρόκειται για σώματα πολλών εκατοντάδων μελών, οδηγεί, με βάση τον νόμο των πιθανοτήτων, σε αληθινά αντιπροσωπευτικά αποτελέσματα⁸¹. Η ίδια αρχή ακολουθείται άλλωστε και σήμερα στη συγκρότηση του «δείγματος» των δημοσκοπήσεων, όπου ένα σύνολο περίπου χιλίων έως δύο χιλιάδων ατόμων, επιλεγμένων τυχαία αλλά κατά τρόπο ώστε να ανταποκρίνονται στις γενικές συντεταγμένες ενός πληθυσμού ακόμη και πολλών εκατομμυρίων, αποδίδει αξιόπιστα αποτελέσματα για τις προτιμήσεις του τελευταίου. Πολύ λιγότερο αντιπροσωπεύονται εκείνες από ένα αιρετό συλλογικό σώμα και γι'

αυτό κανείς δεν θα διανοούνταν π.χ. να διεξάγει έρευνα αγοράς μεταξύ των μελών του κοινοβουλίου.

Δεν είναι τυχαίο ότι και στη νεωτερικότητα μια σειρά από στοχαστές, οι οποίοι, από τη δική του οπτική γωνία ο καθένας, δυσπιστούν απέναντι στον «δήμο» ως φορέα πολιτικής εξουσίας, αντιλαμβάνονται την αντιπροσώπευση μέσω εκλογής ακριβώς ως μέθοδο περιορισμού της πολιτικής συμμετοχής των μαζών. Το αιρετό αντιπροσωπευτικό σώμα αντιμετωπίζεται έτσι ως μια «βελτιωμένη έκδοση» του εκλογικού σώματος, ένα είδος φροϋδικού «υπερεγώ» του λαού⁸². Παρόμοιες θέσεις στηρίζονται, ρητά ή υπαινικτικά, στη λογική ότι ο τελευταίος είναι ακατάλληλος, π.χ. επειδή η λήψη των αποφάσεων από εκείνον σε «θέματα που απηχούν σημαντικές κοινωνικές συγκρούσεις...θα διόγκωνε τόσο πολύ τις κοινωνικές αντιθέσεις, ώστε ο κίνδυνος για έναν εμφύλιο πόλεμο θα διαγραφόταν ιδιαίτερα έντονος»⁸³. Ενίοτε μάλιστα δηλώνεται απερίφραστα ότι «ο μέσος πολίτης εκπίπτει σε ένα κατώτερο επίπεδο πνευματικής απόδοσης μόλις εισέλθει στο πεδίο της πολιτικής...γίνεται ξανά ένας πρωτόγονος» και ως «δημοκρατική» μέθοδος ορίζεται «εκείνη η θεσμική διαρρύθμιση, για να φθάσουμε σε πολιτικές αποφάσεις, όπου τα άτομα αποκτούν την εξουσία του αποφασίζουν μέσω μιας ανταγωνιστικής πάλης για τη λαϊκή ψήφο»⁸⁴. Ένας τόσο κενός πολιτικά ορισμός της δημοκρατίας είναι όμως παραπλανητικός ή πάντως εσφαλμένος, αφού δεν τη διακρίνει π.χ. από την αιρετή μοναρχία⁸⁵. Όλα αυτά συνιστούν τελικά θεωρητικοποίηση αριστοκρατικών («ελιτίστικων») / οχλοφοβικών προσεγγίσεων της πολιτικής.

Ανακεφαλαιώνοντας στο σημείο αυτό τις παρατηρήσεις μας σχετικά με τη φύση και τα όρια της πολιτικής αντιπροσώπευσης στις «αντιπροσωπευτικές δημοκρατίες» της νεωτερικότητας θα μπορούσαμε να επαναλάβουμε ότι το πραγματικά νεωτερικό στα πολιτεύματα αυτά δεν είναι η ανάδειξη με εκλογή προσώπων που ασκούν πολιτική εξουσία. Η καινοτομία τους συνίσταται στον συνδυασμό αφενός της (βαθμιαίας) εισαγωγής της καθολικής ψηφοφορίας και της ισότητας στο εκλογικό δικαίωμα, δηλ. βημάτων προς την κατεύθυνση της πολιτικής ισότητας των μελών της πολιτικής κοινότητας, και αφετέρου της περιοδικότητας της εκλογής (καινοτομία σε σχέση με εφάπαξ εκλογές μοναρχών ή με σύγκληση συλλογικών αντιπροσωπευτικών σωμάτων από τους τελευταίους όχι ανά τακτά διαστήματα, αλλά κατά τη βούλησή τους, ενώ κατά τα άλλα περιοδικότητα συναντάται βέβαια σε πολλά πολιτεύματα της αρχαιότητας και πόλεων-κρατών του μεσαίωνα). Η τελευταία έχει προφανώς την έννοια του ελέγχου της ανταπόκρισης των αντιπροσώπων στις προσδοκίες των εκλογέων τους κατά τη διάρκεια της θητείας τους⁸⁶. Ωστόσο η πρακτική αποτελεσματικότητα των καινοτομιών αυτών περιορίζεται δραστικά, κυρίως εξαιτίας οργανωτικών παραμέτρων της αντιπροσώπευσης μέσω εκλογής στους κοινωνικούς σχηματισμούς της νεωτερικότητας και μάλιστα του 20^{ου} και του 21^{ου} αιώνα. Με την πάροδο του χρόνου η πολιτική αντιπροσώπευση φαίνεται να κινδυνεύει ολοένα περισσότερο να μεταλλαχθεί και πάλι κυρίως σε αντιπροσώπευση της εξουσίας έναντι της κοινωνίας και όχι το αντίστροφο, όπως υποτίθεται ότι είναι από τα τέλη του 18^{ου} αιώνα και μετά.

V. Εγγενείς οικονομικοί περιορισμοί της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας

Οι κοινωνικοί σχηματισμοί στους οποίους αναπτύχθηκε η αντιπροσωπευτική δημοκρατία χαρακτηρίζονται, στο οικονομικό επίπεδο, από την ολοένα πληρέστερη επικράτηση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Η σύμπτωση δεν είναι καθόλου τυχαία, αφού στις καπιταλιστικές κοινωνίες η συναίνεση αποτελεί τη θεμελιώδη οργανωτική μορφή της κοινωνικής συμβίωσης, σε αντίθεση με τους προκαπιταλιστικούς (φεουδαρχικούς, δουλοκτητικούς κλπ.) σχηματισμούς, όπου προείχε ο καταναγκασμός⁸⁷. Η συναίνεση βέβαια, εκφρασμένη ιδεοτυπικά μέσω της σύμβασης ως κυττάρου της οικονομίας της αγοράς και της ψηφοφορίας ως κυττάρου της δημοκρατίας, είναι συνήθως περισσότερο τυπική παρά ουσιαστική. Όπως ο εργαζόμενος μπορεί να μη διαθέτει πρακτικά άλλη επιλογή από το να εκποιεί την εργατική του δύναμη για να εξασφαλίζει έναν μισθό οριακά επαρκή για την αναπαραγωγή της και μόνο (δηλ. για την ικανοποίηση των άμεσων βιοτικών του αναγκών)⁸⁸, έτσι και ο ψηφοφόρος μπορεί να μην έχει άλλη επιλογή από το να «εκποιεί» την ψήφο του σε έναν από τους -ελάχιστους ούτως ή άλλως- διεκδικητές της εξουσίας, με οριακά μικρή αντιπαροχή (είτε για τον ίδιο, είτε για την κοινωνική τάξη του, είτε για το κοινωνικό σύνολο). Η σύνδεση πάντως ανάμεσα στο οικονομικό και στο πολιτικό επίπεδο είναι υπαρκτή και γι' αυτό η αντιπροσωπευτική δημοκρατία αποτελεί ιστορικά την προνομιακή (αν και όχι μοναδική) μορφή θεσμικής εμφάνισης του καπιταλιστικού τύπου κράτους⁸⁹, το «καλύτερο δυνατό πολιτικό περίβλημα του καπιταλισμού»⁹⁰.

Από τους τρεις βασικούς συντελεστές της παραγωγής, δηλ. α) τη γη ή γενικότερα τους φυσικούς πόρους, β) την εργασία και γ) το κεφάλαιο ή τα κεφαλαιουχικά αγαθά⁹¹, ο τελευταίος διαθέτει από τη φύση του μεγαλύτερη κατά κανόνα κινητικότητα και άρα μπορεί να βρεθεί σε κατάσταση σπανιότητας ευκολότερα από ό,τι οι άλλοι και ιδίως η εργασία. Η απειλή της φυγής του κεφαλαίου, της αποεπένδυσης και κατά συνέπεια της οικονομικής ύφεσης και της ανεργίας είναι διαρκώς υπαρκτή και συνήθως αρκετή για τον «σωφρονισμό» των κυβερνήσεων, ανεξάρτητα από τις πολιτικές πεποιθήσεις και τις πηγές πολιτικής στήριξης των εκάστοτε κυβερνώντων. Η απειλή αυτή μεγαλώνει, όσο η πτώση των «τειχών» μεταξύ των εθνικών οικονομιών στο πλαίσιο της συντελούμενης «παγκοσμιοποίησης» καταστρέφει τους φραγμούς ακόμη και στη διασυνοριακή κινητικότητα του κεφαλαίου, ενισχύοντας το τελευταίο ακόμη περισσότερο σε βάρος της εργασίας⁹². Η παγκοσμιοποίηση έχει προσλάβει εξάλλου μια οιονεί υπερσυνταγματική διάσταση, μέσω της δημιουργίας οργανισμών παγκόσμιας (Παγκόσμιος Οργανισμός Εμπορίου από το 1995) ή έστω ηπειρωτικής εμβέλειας (π.χ. Ευρωπαϊκή Ένωση, NAFTA κ.ά.), οι οποίοι αποσκοπούν ακριβώς στην οικονομική ενοποίηση των εθνικών χώρων πάνω στη βάση της ελεύθερης αγοράς και διαθέτουν δικαιοδοτικούς μηχανισμούς που μπορούν να επιβάλλουν αποτελεσματικές, σε γενικές γραμμές, κυρώσεις στα κράτη-μέλη σε περίπτωση παραβίασης των κανόνων τους. Διαμορφώνεται έτσι μια πλειάδα υπερεθνικών έννομων τάξεων εγγυητριών της ελεύθερης κίνησης των κεφαλαίων και τα εθνικά κράτη υποτάσσονται στην τελεολογία αυτή⁹³. Το έμμεσο αποτέλεσμα είναι ότι τα κράτη αντιμετωπίζουν ολοένα αυξανόμενες δυσκολίες στη φορολόγηση του κεφαλαίου και των

κερδών του και περαιτέρω στη χρηματοδότηση αναδιανεμητικών πολιτικών υπέρ των οικονομικά ασθενέστερων, έστω κι αν εκείνοι είναι πολυάριθμοι και έτσι αποτελούν μια «δεξαμενή» ψήφων με μεγάλο ενδιαφέρον για την πολιτική τάξη.

Θα μπορούσε να προστεθεί εδώ ότι ένα περαιτέρω πρόβλημα του κράτους πρόνοιας είναι πως οι παντοειδείς παροχές του (συνταξιοδοτικές, υγείας κλπ.) κατευθύνονται σε ολοένα αυξανόμενο βαθμό προς άτομα της λεγόμενης «τρίτης» ηλικίας, τα οποία έχουν αποχωρήσει από την παραγωγική διαδικασία. Η δυναμική αυτή είναι μάλιστα, κατά κάποιον τρόπο, αυτοτροφοδοτούμενη, καθώς η κρατική χρηματοδότηση ιδίως των υπηρεσιών υγείας συμβάλλει στην αύξηση του μέσου όρου ηλικίας, με αποτέλεσμα τη σταθερή διόγκωση του αριθμού των συνταξιούχων και την αντίστοιχη μεγέθυνση της σημασίας τους ως μερίδας του εκλογικού σώματος. Από την άλλη πλευρά ανεπαρκής είναι συνήθως οι προνοιακές παροχές προς τις οικογένειες με ανήλικα τέκνα, όπως αποδεικνύεται από τη γενικά πτωτική τάση του αριθμού γεννήσεων ανά γυναίκα, ιδίως στις οικονομικά «αναπτυγμένες» χώρες. Τούτο σχετίζεται προφανώς και με το γεγονός ότι η «καθολική» ψηφοφορία δεν περιλαμβάνει τους ανήλικους και έτσι οι τελευταίοι δεν έχουν άμεσο πολιτικό βάρος. Με άλλες λέξεις, υφίσταται μια ανισορροπία του σύγχρονου συνταγματικού κράτους, εξαιτίας του γεγονότος ότι από τις τρεις μεγάλες πληθυσμιακές μονάδες που δεν είναι ενταγμένες στην παραγωγική διαδικασία και άρα χρειάζονται κατά προτεραιότητα κρατική ενίσχυση, δηλ. τους συνταξιούχους, τους άνεργους και τους ανήλικους, οι δύο πρώτες διαθέτουν εκλογικό δικαίωμα, ενώ η τρίτη όχι. Μακροπρόθεσμα όλα αυτά οδηγούν, ή πάντως συμβάλλουν, στην ανατροπή της ηλικιακής πυραμίδας, στη δραματική επιδείνωση της αριθμητικής σχέσης απασχολούμενων /συνταξιούχων και τελικά στην αδυναμία χρηματοδότησης του κοινωνικού κράτους από «υγιείς» πόρους (φόρους και ασφαλιστικές εισφορές).

Μια διέξοδος μπορεί ενδεχομένως να βρεθεί στον δανεισμό και μάλλον δεν είναι τυχαίο ότι το δημόσιο χρέος των σημαντικότερων (αλλά και των λιγότερο σημαντικών) κρατών του «δυτικού» κόσμου εμφανίζει σταθερά αυξητικές τάσεις από το δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1970 και μετά⁹⁴, παρά τον τερματισμό στο μεταξύ του «ψυχρού πολέμου» και την εντεύθεν μείωση των στρατιωτικών δαπανών. Η διέξοδος αυτή είναι όμως προσωρινή, αφού η υπερχρέωση οδηγεί εξ ορισμού στη μείωση της πιστοληπτικής ικανότητας των κρατών. Ύπατος παγκόσμιος κριτής των κυβερνήσεων καθίσταται έτσι de facto η αγία και ομοούσιος τριάδα των αξιολογιστών οίκων αξιολόγησης της πιστοληπτικής ικανότητας (Fitch, Moody's, Standard and Poors). Ο ρόλος της σήμερα στον πλανήτη παρουσιάζει αξιοσημείωτες αναλογίες με εκείνον του Πάπα στη μεσαιωνική χριστιανοσύνη της Δύσης⁹⁵: Όπως τότε ένας αφορισμός κατά του «ασεβούς» ή «αιρετικού» ηγεμόνα ήταν αρκετός για να τον εγκαταλείψουν πολλοί από τους υποτελείς φεουδάρχες και για να εξαπολυθούν επιθέσεις από πρόθυμους ευσεβείς κατά των κτήσεών του, έτσι τώρα μια υποβάθμιση των ομολόγων του αφερέγγυου κράτους στην κατηγορία των «απορριμμάτων» (junk) συνεπάγεται τη μαζική εγκατάλειψή τους (στη δευτερογενή αγορά) από τους κατόχους τους και την εξαπόλυση παντοειδών επιθέσεων από πρόθυμους κερδοσκόπους (στα χρηματιστήρια παραγώγων κλπ.)

εναντίον περιουσιακών αξιών (assets) της συγκεκριμένης χώρας (όχι μόνο δημόσιων αλλά και ιδιωτικών, αφού συνήθως επηρεάζονται πτωτικά και οι μετοχικές αξίες). Η διαφορά του μεσαίωνα από τη μετανεωτερικότητα εντοπίζεται περισσότερο στα μέσα, παρά στα αποτελέσματα. Εξάλλου ενώ τον 11^ο αιώνα δεν απαιτούνταν παρά μια ολιγοήμερη ικεσία με μοναστική περιβολή στο ψύχος της Κανόσα για να επανέλθει ο Ερρίκος Δ' στην κοινότητα των πιστών, τον 21^ο αιώνα η επάνοδος ενός κράτους στην κοινότητα των φερέγγυων δανειοληπτών προϋποθέτει τον πολυετή εγκλεισμό του στον ζουρλομανδύα των προγραμμάτων «διάσωσης» του Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου (δηλ. την εκχώρηση της χάραξης της οικονομικής του πολιτικής στο Ταμείο). Στο διάστημα τουλάχιστον αυτό η εθνική κυριαρχία είναι μάλλον πλασματική. Μπορεί να προστεθεί εδώ ότι η πρακτικά επικυρίαρχη τριάδα των οίκων αξιολόγησης διαθέτει ένα καθοριστικό πλεονέκτημα σε σύγκριση με τους θεωρητικά «κυρίαρχους» λαούς των υπό την κηδεμονία της αντιπροσωπευτικών δημοκρατιών: Ενώ τα εκλογικά σώματα συνέρχονται και αποφαίνονται για τις κυβερνητικές πολιτικές μόνο σε αραιά χρονικά διαστήματα (π.χ. ανά τετραετία ή πενταετία) και κατά τρόπο ενίοτε αμφίσημο (αφού τα εκλογικά αποτελέσματα μπορεί να επιδέχονται πολλαπλές αναγνώσεις), κάθε μέλος της τριάδας αποφαίνεται γι' αυτές όποτε αποφασίσει το ίδιο και κατά τρόπο αδυσώπητα ευανάγνωστο.

Χαρακτηριστική εξάλλου της νέας ισχύος του κεφαλαίου σε συνθήκες «παγκοσμιοποίησης» είναι η διεθνής τάση για κατοχύρωση της ανεξαρτησίας των κεντρικών τραπεζών με ρυθμίσεις αυξημένης τυπικής ισχύος έναντι της κοινής νομοθεσίας (π.χ. με το άρθρο 130 της Συνθήκης για τη Λειτουργία της Ευρωπαϊκής Ένωσης ως προς την Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα και τις εθνικές κεντρικές τράπεζες των κρατών-μελών της Ένωσης, αντίστοιχο του πρώην άρθρου 108 της Συνθήκης για την Ευρωπαϊκή Κοινότητα), με σκοπό τη διασφάλιση της προσήλωσης σε μια αυστηρά αντιπληθωριστική νομισματική πολιτική⁹⁶. Εκλείπει έτσι σε μεγάλο βαθμό και η παραδοσιακή δυνατότητα των κυβερνήσεων να «εξυπηρετήσουν» το δημόσιο χρέος με την εκτύπωση πληθωριστικού χαρτονομίσματος, απαξιώνοντας (οιονεί «φορολογώντας»⁹⁷) το κεφάλαιο. Αντίθετα μάλιστα, η σώρευση δημοσιονομικών ελλειμμάτων για ένα διάστημα μερικών ετών μπορεί με σχετική ευχέρεια, σχεδόν ανεπαίσθητα, να οδηγήσει, κάτω από τις προϋποθέσεις αυτές, στην πρόσδεση των κρατών με ακατάλυτους δεσμούς χρέους στο άρμα μιας σχεδόν απρόσωπης δικτατορίας των διεθνών κεφαλαιαγορών, για απροσδιόριστο και πάντως πολλαπλάσιο της περιόδου της «ασωτίας» διάστημα.

Διαμορφώνεται de facto μια τριμερής σχέση μεταξύ α) των δανειστών, δηλ. των κεφαλαιαγορών (είτε άμεσα, είτε με τη διαμεσολάβηση άλλων κρατών ή διεθνών οργανισμών, όπως το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο, που δανείζουν τους αφερέγγυους με κεφάλαια τα οποία έχουν δανειστεί και τα ίδια από ιδιώτες πιστωτές), β) των εθνικών κοινοβουλίων και κυβερνήσεων των αφερέγγυων κρατών και γ) των θεωρητικά μόνο «κυρίαρχων» λαών των τελευταίων. Στη σχέση αυτή οι κυβερνήσεις και οι κοινοβουλευτικές (τους) πλειοψηφίες μπορούν να αντιπροσωπεύσουν τους «κυρίαρχους» λαούς μόνο σε όσο βαθμό διαθέτουν κάποια

διαπραγματευτική ισχύ έναντι των δανειστών. Όσο περισσότερο χρεωμένο, και άρα εξαρτημένο από νέα δάνεια για την εξυπηρέτηση των παλαιότερων, είναι ένα κράτος, τόσο μικρότερη είναι η ισχύς αυτή. Κατ' αποτέλεσμα η κυβέρνησή του (κατ' επέκταση και ολόκληρη η πολιτική τάξη) μοιάζει στην πράξη λιγότερο με κυβέρνηση και περισσότερο με μεταπράτη, που επιχειρεί να πείσει τον τελικό αποδέκτη (λαό) για την αναγκαιότητα της συμμόρφωσής του στις επιταγές των δανειστών. Ουσιαστικά δηλαδή οι αιρετοί αντιπρόσωποι του λαού καταλήγουν να μεταλλάσσονται σε κάποιο βαθμό σε αντιπροσώπους των δανειστών έναντι του λαού. Όχι απλώς αντιπροσωπεύουν την εξουσία έναντι της κοινωνίας (βλ. παραπάνω, IV), αλλά η εξουσία την οποία αντιπροσωπεύουν δεν είναι πια κατά κύριο λόγο η δική τους εξουσία, μάλλον η εξουσία των κεφαλαιαγορών.

VI. Προοπτικές αλλαγής

Τα πολιτεύματα των αντιπροσωπευτικών δημοκρατιών οικοδομήθηκαν σε κοινωνίες με κυρίαρχο τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής και με ραγδαία, αν την παρατηρήσουμε σε σχέση με το βάθος του ιστορικού χρόνου, οικονομική ανάπτυξη, με συνακόλουθη της τελευταίας την ανοδική κοινωνική κινητικότητα. Οι συνθήκες αυτές δεν μπορούν να διατηρηθούν μακροπρόθεσμα. Η αλόγιστη «ανάπτυξη» θα προσκρούσει κάποια στιγμή στην εξάντληση μη ανανεώσιμων φυσικών πόρων και γενικά στην ανάγκη διαφύλαξης ενός στοιχειωδώς βιώσιμου περιβάλλοντος⁹⁸. Γενικότερα άλλωστε ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής είναι πολύ πιθανό ότι θα έχει ημερομηνία λήξης, όπως και οι προηγούμενοι από αυτόν (δουλοκτητικός, φεουδαρχικός κλπ.), αν και είναι εντελώς αβέβαιο πότε μπορεί να συμβεί αυτό και τι θα τον αντικαταστήσει. Εξίσου άγνωστο είναι αν οι ανθρώπινες κοινωνίες θα οπισθοδρομήσουν προς μορφές πιο ιεραρχικής οργάνωσης από ό,τι ισχύει σήμερα, ή αν αντίθετα θα κινηθούν σε μια κατεύθυνση περισσότερο συναινετική.

Εφόσον οι κοινωνικές συνθήκες ευνοήσουν αυτό το τελευταίο ενδεχόμενο, οι αντιπροσωπευτικοί θεσμοί θα μπορούσαν να μετασχηματισθούν, στα πλαίσια του εθνικού κράτους, χωρίς βέβαια ν' αναιρεθεί το δημοκρατικό κεκτημένο το οποίο ενσωματώνουν, αλλά προς την κατεύθυνση ενός περαιτέρω εκδημοκρατισμού τους. Αυτός μπορεί να επιδιωχθεί με τη χρήση τριών τουλάχιστον μεθόδων οι οποίες είναι λίγο-πολύ γνωστές από την κλασική αρχαιότητα.

Η πρώτη τέτοια μέθοδος θα ήταν η μερική υποκατάσταση της κλήρωσης στη θέση της εκλογής (βλ. παραπάνω, IV). Τούτο θα ήταν δυνατό να υλοποιηθεί π.χ. με τη θεσμοθέτηση ενός επιπρόσθετου νομοθετικού σώματος, κατά το πρότυπο της αρχαίας αθηναϊκής Βουλής των Πεντακοσίων, συγκροτούμενου με κλήρωση από το σύνολο των ενήλικων πολιτών για σύντομη θητεία (π.χ. ενός μήνα για κάθε σύνθεσή της) και με τρόπο που να εξασφαλίζει την αναλογική αντιπροσώπευση όλων των κοινωνικών τάξεων και μερίδων (ανέργων, αγροτών, εργατών, ελεύθερων επαγγελματιών κλπ.). Αυτή η Βουλή των Πολιτών θα λειτουργούσε παράλληλα με τη Βουλή των αιρετών πολιτικών υπό συνθήκες που να επιτρέπουν την ανόθευτη και χωρίς εξαιρέσεις έκφραση της γνώμης και να διαθέτει αρμοδιότητα νομοθετικής αρνησικυρίας (veto) για τα νέα νομοσχέδια που προωθούνται προς ψήφιση. Την πρώτη τυχόν απορριπτική απόφαση των

κληρωτών θα μπορούσε να ακολουθεί μια διαδικασία συνδιαλλαγής και διαλόγου μεταξύ των δύο σωμάτων, όπως θα ήταν π.χ. η επιστροφή του νομοθετήματος στην αιρετή Βουλή για περαιτέρω επεξεργασία του προς άρση των προβληματικών σημείων, και τέλος επανεισαγωγή του προς ψήφιση στη Βουλή των Πολιτών. Μια εκ νέου απόρριψη της προωθούμενης νομοθετικής ρύθμισης θα σήμαινε την οριστική αδυναμία θέσπισής της, τουλάχιστον υπό την κριθείσα μορφή, εκτός ίσως μόνο ύστερα από υποβολή της σε δημοψήφισμα.

Έτσι θα παρεμποδίζονταν αντιλαϊκές νομοθετικές πρωτοβουλίες και θα εξασφαλιζόταν η αδιαμεσολάβητη παροχή της γνώμης των κυβερνωμένων ενώ, κατά τα άλλα, η λειτουργία του κοινοβουλευτικού πολιτεύματος θα παρέμενε αλώβητη, εφόσον δεν θα αναιρούνταν το βασικό συστατικό στοιχείο του, δηλαδή η εξάρτηση της κυβέρνησης από την εμπιστοσύνη μόνο της εκλεγμένης Βουλής. Το πολίτευμα, χωρίς να πάψει να είναι κοινοβουλευτικό, θα γινόταν πιο δημοκρατικό με την υιοθέτηση στοιχείων άμεσης δημοκρατίας, ενώ θα καλλιεργούνταν και ο διάλογος μεταξύ αρχόντων και αρχομένων.

Δεύτερο, σε ό,τι αφορά τους αιρετούς, οι κυριότερες αλλαγές στις οποίες θα μπορούσε να εστιασθεί μια προσπάθεια εκδημοκρατισμού της πολιτικής αντιπροσώπευσης θα ήταν προς την κατεύθυνση της περιστολής της επαγγελματοποίησης της πολιτικής τάξης και της αντιμετώπισης της αυτονόμησης- απομόνωσής της από την κοινωνία. Ένα χρήσιμο εργαλείο θα ήταν η καθιέρωση ενός ανώτατου ορίου συνολικής βουλευτικής θητείας, η υπέρβαση του οποίου θα συνεπάγεται αυτοδίκαια κώλυμα τόσο για την υποβολή νέας υποψηφιότητας όσο και για την εκλογή ως βουλευτή κάθε προσώπου που έχει υπερβεί ήδη το όριο αυτό (ίσως κάπου μεταξύ 10 και 15 ετών). Θα μπορούσε έτσι να παρεμποδιστεί, σε κάποιον βαθμό, η «επαγγελματοποίηση» των πολιτικών και η μετατροπή τους σε μια ιδιαίτερη, ημίκλειστη κοινωνική κατηγορία, με οιονεί «αριστοκρατικά» χαρακτηριστικά. Η ιδέα αυτή δεν είναι βέβαια καινούρια. Από την εποχή της γαλλικής επανάστασης ο πρωτεργάτης της έννοιας της συντακτικής εξουσίας, Emmanuel Sieyès, είχε διαπιστώσει την αναγκαιότητα να συγκροτηθεί η αντιπροσωπευτική συνέλευση κατά τέτοιο τρόπο ώστε να μην υπάρχει περιθώριο να αναπτύξει συντεχνιακή νοοτροπία και να μην «εκφυλισθεί σε αριστοκρατία» (la nécessité de constituer l'assemblée représentative elle-même sur un plan qui ne lui permette pas de se former un esprit de corps, et de dégénérer en aristocratie). Για τον λόγο αυτόν πρότεινε να μην είναι εκλόγιμοι εκ νέου οι αντιπρόσωποι του έθνους μετά τη λήξη της θητείας τους, παρά μόνο ύστερα από την πάροδο ικανού χρόνου, ώστε να διευκολύνεται η συμμετοχή του μεγαλύτερου δυνατού αριθμού πολιτών στα δημόσια πράγματα και να αποτρέπεται η ιδιοποίησή τους από έναν αριθμό οικογενειών⁹⁹. Ακολουθώντας ένα παρεμφερές σκεπτικό το πρώτο γαλλικό Σύνταγμα του 1791 (τίτλος τρίτος, κεφάλαιο πρώτο, τμήμα III, άρθρο 6) προέβλεπε ότι «τα μέλη του νομοθετικού σώματος μπορούν να επανεκλεγούν στο επόμενο και δεν μπορούν (να επανεκλεγούν) στη συνέχεια, παρά μόνο ύστερα από την πάροδο μιας νομοθετικής (περιόδου)». Οι επαναστατικές αυτές ιδέες εγκαταλείφθηκαν αργότερα, με την επικράτηση πιο συντηρητικών επιλογών, αλλά δεν στερούνται πραγματικού αντικρίσματος. Πιο πρόσφατα εξάλλου, η 3^η

ευρωπαϊκή διάσκεψη κατά της διαφθοράς που συνήλθε το 1998 στη Μαδρίτη στα πλαίσια διαδικασιών του συμβουλίου της Ευρώπης πρότεινε ως ένα από τα μέτρα τα οποία θα μπορούσαν να συμβάλουν στην καταπολέμηση της πολιτικής διαφθοράς τη θέσπιση γενικά χρονικών περιορισμών στην κατοχή δημόσιων αξιωμάτων¹⁰⁰.

Τρίτο, χρήσιμη για τον εκδημοκρατισμό της πολιτικής αντιπροσώπευσης θα ήταν περαιτέρω η σύντμηση των διαστημάτων μεταξύ των εκλογικών αναμετρήσεων, έτσι ώστε να συντμηθούν και τα χρονικά περιθώρια εφαρμογής κυβερνητικών πολιτικών οι οποίες έρχονται τυχόν σε αντίθεση με τη λαϊκή εντολή. Όπως είχε διαπιστώσει ο, εκ των εμπνευστών του Συντάγματος των ΗΠΑ το 1787, James Madison, «όσο μεγαλύτερη είναι η εξουσία, τόσο συντομότερη θα έπρεπε να είναι η διάρκειά της» και ακόμη «συχνές εκλογές είναι αναμφισβήτητα η μόνη πολιτειακή διαρρύθμιση που μπορεί να διασφαλίσει αποτελεσματικά την εξάρτηση της κυβέρνησης από το λαό»¹⁰¹. Η διετής βουλευτική περίοδος της Βουλής των Αντιπροσώπων των ΗΠΑ, σύμφωνα με το άρθρο I, τμήμα 2, του Συντάγματος αυτού, είναι ένα εύλογο διάστημα και μάλιστα κατά μείζονα λόγο σε χώρες με κοινοβουλευτικά συστήματα, όπου η κυβέρνηση αναδεικνύεται ουσιαστικά από τη Βουλή και άρα η ανάθεση εξουσίας μέσω των βουλευτικών εκλογών είναι ακόμη μεγαλύτερη από ό,τι στις ΗΠΑ. Εξίσου εύλογη θα ήταν όμως, για τους ίδιους λόγους, η διετία και ως διάρκεια θητείας του αρχηγού του κράτους, όταν αυτός εκλέγεται άμεσα από το λαό και συνήθως περιβάλλεται με αντίστοιχα αυξημένες αρμοδιότητες.

Συζητήσιμη θα ήταν ακόμη η σκοπιμότητα της θέσπισης κάποιου είδους στάθμισης, δηλ. ενίσχυσης της αριθμητικής αξίας, της ψήφου των γονέων ανήλικων τέκνων στις εκλογές για την ανάδειξη των μελών των αντιπροσωπευτικών σωμάτων. Τούτο θα προσέδιδε ίσως μια νέα διάσταση στην καθολικότητα της ψηφοφορίας, χωρίς να αναιρεί οπωσδήποτε την ισότητά της, εφόσον θεωρηθεί ότι η «πρώτη» ηλικία πρέπει να αντιπροσωπευθεί κάπως κι αυτή, κυρίως για λόγους επίτευξης ισορροπίας προς την «τρίτη»

Καταληκτικά θα μπορούσε να επισημανθεί ότι ίσως δικαιολογείται, στην προοπτική του μακρού ιστορικού χρόνου, κάποιος βαθμός αισιοδοξίας για τις πιθανότητες εκδημοκρατισμού των ανθρώπινων κοινωνιών. Είναι γεγονός ότι πολυμελείς σχηματισμοί αντιμετωπίζουν μια φυσική δυσχέρεια στη λήψη αποφάσεων για τα θέματα κοινού ενδιαφέροντος των μελών τους, αφού στερούνται βουλευτική ικανότητα και μοναδικότητα. Η πιο απλή και προφανής απάντηση στο πρόβλημα είναι η ιεραρχική, δηλ. η υποκατάσταση της βούλησης ενός ή έστω λίγων στη θέση της θέλησης του συνόλου. Δεν είναι παράδοξο επομένως ότι μορφές ιεραρχίας εμφανίζονται στις κοινωνίες τόσο των ανθρώπων όσο και των υπόλοιπων θηλαστικών. Παρατηρείται μάλιστα σημειολογική ομοιότητα μεταξύ της υποτακτικής (ή αντίστροφα κυριαρχικής) συμπεριφοράς άλλων θηλαστικών και των εξωτερικών ενδείξεων ανθρώπινης υπαγωγής και υπακοής σε κοσμικές και /ή θρησκευτικές εξουσίες. Ούτε και αυτό είναι παράδοξο, αν αναλογισθεί κανείς ότι ο homo sapiens διαφοροποιήθηκε μάλλον πρόσφατα (περίπου τα τελευταία 40 ή 50 χιλιάδες έτη), σε σχέση με την επί εκατομμύρια έτη εξέλιξη των ειδών, από το υπόλοιπο ζωικό βασίλειο. Η μελέτη του

τελευταίου δείχνει ότι η συμμετοχή σε ιεραρχικά δομημένες μονάδες κατά κανόνα βελτιώνει τις προοπτικές επιβίωσης των μελών τους, παρέχοντας αυξημένη προστασία απέναντι σε αντιπάλους και καλύτερη πρόσβαση σε διατροφή, καταλύματα και συντρόφους από ό,τι η μοναχική ύπαρξη. Τούτο ισχύει όχι μόνο για τους εξουσιαστές αλλά και για τους εξουσιαζόμενους, πολύ περισσότερο όταν είναι εφικτή η αλλαγή ρόλων μέσα στη ομάδα¹⁰².

Η διαφοροποίηση του ανθρώπου απέναντι στα άλλα ζωικά είδη δεν έγκειται συνεπώς στην ικανότητά του να συγκροτεί ιεραρχικές κοινωνίες, αλλά στην πιθανότητα ανάπτυξης και επικράτησης συναινετικών / διαβουλευτικών διαδικασιών λήψης συλλογικών αποφάσεων στις ανθρώπινες κοινωνίες. Σε αντίθεση με την ιεραρχία, η δημοκρατία προϋποθέτει λογικά όντα. Το γεγονός ότι τα συναινετικά και, πολύ περισσότερο, τα δημοκρατικά πολιτεύματα, όσο ελαστικός κι αν προσπαθήσει να είναι κανείς στην οριοθέτησή τους, αποτελούν σαφώς την εξαίρεση και τα ιεραρχικά τον (ισχυρό) κανόνα στην ως τώρα διαδρομή του κρατικού φαινομένου ίσως μπορεί να εκληφθεί ως ένδειξη για το ότι ο άνθρωπος είναι μάλλον λιγότερο λογικό ον από όσο ο ίδιος νομίζει. Η εξάλωση της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας τους τελευταίους δύο μισούς αιώνες αφήνει ενδεχομένως να εννοηθεί ότι βρισκόμαστε στα πρώτα στάδια μιας μεγαλύτερης αποστασιοποίησης των μορφών οργάνωσης των ανθρώπινων κοινωνιών από τις κοινωνίες του υπόλοιπου ζωικού βασιλείου στον πλανήτη μας. Αυτό πάντως συνιστά προς το παρόν απλώς μια εύθραυστη υπόθεση.

Κώστας Χ.Χρυσόγονος

Καθηγητής Συνταγματικού Δικαίου

Νομική ΑΠΘ

costaschryssogonos@gmail.com

¹ Βλ. ενδεικτικά την επισκόπηση του *S. Huntington*, *The Third Wave : Democratization of the late twentieth century*, University of Oklahoma Press 1991, σ. 13 επ. για τα «κύματα εκδημοκρατισμού» σε παγκόσμια κλίμακα.

² Με βάση την αριστοτέλεια διάκριση μεταξύ ορθών και παρεκβατικών πολιτευμάτων, *Πολιτικά* Γ 7 και 8, 1279 a, 25 επ., 1279 b, 4 επ.

³ Βλ. *M. Schmidt*, *Demokratietheorien: Eine Einführung*, Opladen: Leske und Budrich, 2000, ελλ. μτφ. *Θεωρίες της δημοκρατίας*, Αθήνα: Σαββάλας, 2004, σ. 25

⁴ *H.P. Styckow*, *Vergleich politischer Systeme*, Paderborn: Wilhelm Fink, 2007, σ.46, καταμέτρησε μεταξύ 194 διεθνώς αναγνωρισμένων κρατών μόνο 6, τα οποία δεν αυτοχαρακτηρίζονται ως δημοκρατίες ή δεν έχουν εξαγγείλει το βαθμιαίο εκδημοκρατισμό τους (Σαουδική Αραβία , Βατικανό, Ηνωμένα Αραβικά Εμιράτα, Ομάν , Μπουτάν, Μπρουνέι) .

⁵ Πρβλ. *H. Rausch*, “Repräsentation: Wort, Begriff, Kategorie, Prozess, Theorie”, σε: K. Möckl / K. Bosl (επιμ.), *Der moderne Parlamentarismus und seine Grundlagen in der ständischen Repräsentation*, Berlin: Duncker und Humblot 1997, σ. 69 επ. (94-5).

⁶ Βλ. *I. Ζήζιουλα*, *Η ενότης της Εκκλησίας εν τη θεία ευχαριστία και τω Επισκόπῳ κατά τους τρεις πρώτους αιώνες*, Αθήνα : Γρηγόρης 1990, 2^η έκδ., σ.191.

- ⁷ Βλ. *O. Hintze*, Staat und Verfassung, Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 2^η έκδ. 1962, σ.40 επ., *J. Strayer*, On the medieval origins of the modern state, Princeton University Press, 1970, σ. 107 επ., *E. Kantorowicz*, The King's two bodies, Princeton University Press, 1957, σ. 48 επ., 87 επ., 130.
- ⁸ Βλ. *Kantorowicz*, The King's two bodies, ό.π., σ. 19-20.
- ⁹ Βλ. *O. Brunner*, Vom Gottesgnadentum zum monarchischen Prinzip, σε: H.H. Hofmann(επιμ.), Die Entstehung des modernen souveränen Staates, Köln – Berlin : Kiepenheuer und Witsch, 1967, σ. 115 επ. (120), *B. Anderson*, Imagined Communities, London: Verso, 1983-1991, σ. 21.
- ¹⁰ Βλ. *A.R. Myers*, Parliaments and Estates in Europe to 1789, London: Thames and Hudson, 1975, σ. 59 επ., *R. Sprandel*, Verfassung und Gesellschaft im Mittelalter, Paderborn κλπ. : Schöningh, 5^η έκδοση 1994, σ. 152.
- ¹¹ Βλ. *C. H. McIlwain*, Medieval Estates, σε: The Cambridge Medieval History, τόμ. VII, Cambridge University Press, 1968, σ. 664 επ. (669 επ.), *F. W. Maitland*, The Constitutional History of England, Cambridge University Press, 1926, σ. 68 επ.
- ¹² Βλ. *T. Ertman*, Birth of the Leviathan, Cambridge University Press, 1997, σ. 268 επ., 306 επ., 311 επ.
- ¹³ Βλ. *O. Kimminich*, Deutsche Verfassungsgeschichte, Frankfurt: Athenäum, 1970, σ.117 επ., *Sprandel*, Verfassung und Gesellschaft, ό.π., σ. 243 επ.
- ¹⁴ Βλ. *J. Ellul*, Histoire des Institutions, τόμ. 3, Paris : PUF, 12^η έκδοση 1993, σ. 280 επ., 363 επ., *Y. Guchet*, Histoire constitutionnelle de la France, Paris: Economica, 3^η έκδοση 1993, σ. 9 επ.
- ¹⁵ Βλ. *Ertman*, Birth of the Leviathan, ό.π., σ. 284,293 επ., *Myers*, Parliaments and Estates, ό.π., σ. 83-84.
- ¹⁶ Βλ. *H. G. Koenigsberger*, Estates and Revolutions, Ithaca: Cornell University Press, 1971, σ. 19 επ., *Myers*, Parliaments and Estates, ό.π., σ. 93 επ.
- ¹⁷ Βλ. *H. G. Koenigsberger*, Estates and Revolutions, ό.π., σ. 125 επ., Parliaments and Estates, ό.π., σ. 78 επ.
- ¹⁸ Βλ. *Myers*, Parliaments and Estates, ό.π., σ. 39 επ.
- ¹⁹ Βλ. τις συνολικές επισκοπήσεις των *Ertman*, Birth of the Leviathan, σ. 92 επ., 121 επ., *M. Graves*, The Parliaments of Early Modern Europe, Harlow: Pearson, 2001, σ. 114 επ.
- ²⁰ Πρβλ. τα συγκριτικά στατιστικά στοιχεία που παραθέτει ο *F. Fukuyama*, The Origins of Political Order, Νέα Υόρκη : Farrar, Straus and Giroux, 2011, σ.329-330 για τη φορολογία και τις στρατιωτικές δαπάνες.
- ²¹ Contra *N.Urbinati*, Representative Democracy, Univ. of Chicago Press, 2006, σ. 20 και 225, η οποία κάνει όγιο για «κοινή γενεαλογία εκδημοκρατισμού και αντιπροσωπευτικής διαδικασίας».
- ²² Πρβλ. *V. Ehrenberg*, The Greek State, London : Methuen, 2^η έκδοση 1969, σ.108 επ., *Ellul*, Histoire des Institutions, ό.π., τομ. 1-2, σ. 183 επ.
- ²³ Βλ. *G.Post*, Studies in Medieval Legal Thought, Princeton University Press, 1964, σ. 108 επ., 163 επ., *B. Tierney*, Religion, law, and the growth of constitutional thought, Cambridge University Press, 1982, σ. 23 επ., *Graves*, The Parliaments, ό.π., σ. 8-9, *H. Fenichel Pitkin*, The Concept of Representation, Berkeley: Univ. of California Press, 1967, σ. 85-6.
- ²⁴ Digesta 5,59,5,2.
- ²⁵ Βλ. *Graves*, The Parliaments, ό.π., σ.170.
- ²⁶ Για τα νεωτερικά έθνη ως φαντασιακές κοινότητες βλ.*B. Anderson*, Imagined Communities, London: Verso, 1983-1991 σ. 6-7, και για τη σχέση τους με τις προνεωτερικές εθνότητες πρβλ. ενδεικτικά *A. Smith*, The Ethnic Origins of Nations, Οξφόρδη: Blackwell, ιδίως 1986,σ. 153 επ., 209 επ.
- ²⁷ Βλ. ενδεικτικά *Y. Guchet*, Histoire constitutionnelle, ό.π., σ. 32 επ., *G.Lefebvre*, La Révolution Française, Paris : PUF, 7^η έκδοση 1989, ελλ. μτφ. Η Γαλλική Επανάσταση, Αθήνα: ΜΙΕΤ, β^η έκδοση 2004, σ. 129 επ., 153 επ.
- ²⁸ Βλ., ενδεικτικά και πάλι, *Φ. Κοζύρη*, Εισαγωγή στο Αμερικανικό Δίκαιο, Αθήνα – Θεσ/νίκη : Σάκκουλας, 2003, σ. 52 επ., *B. Ackerman*, We the People, τόμ. 2, Transformations, Cambridge Ma.: Harvard University Press, 1998, σ. 33 επ., 49 επ.
- ²⁹ Βλ. *C. Beard*, An Economic Interpretation of the Constitution of the United States, New York: Macmillan, 1913, σ. 52 επ., 73 επ., *M. Tushnet*, The Constitution of the United States of America, Οξφόρδη : Hart, 2009, σ. 10 επ.
- ³⁰ Βλ. *Γ. Σωτηρέλη*, Σύνταγμα και Εκλογές στην Ελλάδα 1864-1909, Αθήνα: Θεμέλιο, 1991, σ. 79-82, *J. Kohl* “Zur langfristigen Entwicklung der politischen Partizipation in Westeuropa”, σε: *O. Büsch / P. Steinbach* (επιμ.), Vergleichende europäische Wahlgeschichte, Berlin: Colloquium, 1983, σ. 377 επ. (388 επ.), με αναλυτικές πληροφορίες για τον ευρωπαϊκό χώρο, *P. Smith*, Democracy in Latin America, New York/Oxford: Oxford University Press, 2005, σ. 184 επ., με επισκόπηση της αντίστοιχης εξέλιξης στη Λατινική Αμερική, *Θ. Διαμαντόπουλου*, Τα πολιτικά καθεστάτα, Αθήνα: Παπαζήσης, 2008,σ. 175 επ., *D. Nohlen*, Wahlrecht und Parteiensystem, Opladen: Leske und Budrich, 1986, σ. 29 επ., και *M. Schmidt*, Θεωρίες της δημοκρατίας, ό.π., σ. 437 επ., με πληροφορίες και για άλλα κράτη.
- ³¹ Πρβλ. *Nohlen*, Wahlrecht und Parteiensystem, ό.π., σ. 27 επ., *Styckow*, Vergleich politischer Systeme, ό.π., σ. 136 επ.

³² Βλ. ιδίως *K.v. Beyme*, Die parlamentarischen Regierungssysteme in Europa, München: Piper, 1970, σ. 387 επ., 901 επ. και passim, *C. Grewe / H. Ruiz Fabri*, Droits constitutionnels europeens, Paris: PUF, 1995, σ. 367 επ.

³³ Βλ. *S. Gordon*, Controlling the State, Cambridge Ma.: Harvard University Press, 1999, σ. 129 επ., 166 επ., *H. Spruyt*, The Sovereign State and Its Competitors, Princeton University Press, 1994, σ. 130 επ., *C. Guggenbühl*, Schweiz, σε: *P. Brandt/M. Kirch/A. Schelegelmilch* (επιμ.), Handbuch der europäischen Verfassungsgeschichte, τόμ. 1, Βόννη: Dietz, 2006, σ. 473 επ. (477 επ.)

³⁴ Βλ. *W. Reinhard*, Geschichte der Staatsgewalt, München: C.H.Beck, 1999, σ.31 επ., 406 επ.

³⁵ Γίνεται λόγος και για «νεοπατρογονικά» (neopatrimonial) καθεστώτα, με εστίαση κυρίως στην υποσαχάρια Αφρική, βλ. *F. Fukuyama*, State – Building, 2004, ελλ. μτφ. Οικοδόμηση κρατών, Αθήνα: Λιβάνης, 2005, σ. 49-50.

³⁶ Βλ. *G. Sartori*, Comparative Constitutional Engineering, ελλ. μτφ. Συγκριτική συνταγματική μηχανική, Αθήνα: Παπαζήσης, 1997, σ. 135 επ.

³⁷ Βλ. *A.-A. Σισιλιάνου*, Η Οικουμενική Διακήρυξη, η αρχή της δημοκρατικής νομιμότητας και η πρόσφατη πρακτική του Ο.Η.Ε., σε *K. Κούφα* (επιμ.), 50 χρόνια της Οικουμενικής Διακήρυξης Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, Αθήνα – Θεσ/νίκη: Σάκκουλας, 1999, σ.117 επ.

³⁸ Βλ. *E. Ρούκουνα*, Διεθνής προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, Αθήνα: Εστία, 1995, σ. 70 επ., *Π. Παραρά*, Η νομική φύση της Οικουμενικής Διακήρυξης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, «Δικαιώματα του Ανθρώπου» Τόμος εκτός σειράς Π/2004, σ. 283 επ. (289 επ.), *K. Hailbronner*, Der Staat und der Einzelne als Völkerrechtssubjekte, σε: *W. Graf Vitzthum* (επιμ.), Völkerrecht, Berlin- New York: Walter de Gruyter, 2001, σ. 161 επ. (236), *I. Seidl-Hohenveldern*, Völkerrecht, Köln κλπ.: Carl Heymanns, 4^η έκδοση, σ. 301.

³⁹ Βλ. *A.-A. Σισιλιάνου*, Η Οικουμενική Διακήρυξη, ό.π., σ. 128-9.

⁴⁰ Βλ. για την Ευρώπη *Styckow*, Vergleich politischer Systeme, ό.π., σ.161, για τη Λατινική Αμερική *Smith*, Democracy in Latin America, ό.π., σ. 191-2, για την Ελλάδα *Π. Βασιλοπούλου / X. Βερναρδάκη*, Η εκλογική αποχή στην Ελλάδα: 2000-2009, Επιστήμη και Κοινωνία, τεύχ. 27/2011, σ. 1 επ.

⁴¹ Βλ. *Styckow*, Vergleich politischer Systeme, ό.π., σ.159-160, 165.

⁴² Πρβλ. *M. Σεραφετινίδου*, Εισαγωγή στην πολιτική κοινωνιολογία, Αθήνα: Gutenberg, 2002, σ. 272 επ.

⁴³ Πρβλ. *N. Bobbio*, Il Futuro della democrazia, Τορίνο: Einaudi, 1984, ελλ. μτφ. Το μέλλον της δημοκρατίας, Θεσ/νίκη: Παρατηρητής, 1993, σ. 42.

⁴⁴ Βλ. *Smith*, Democracy in Latin America, ό.π., σ.335 (επρόκειτο για τον πρώην υπουργό Εξωτερικών της Αργεντινής Dante Caputo).

⁴⁵ Βλ. *Mannheim*, Ideologie und Utopie, 7^η έκδοση Frankfurt a.M.: Klostermann, 1985, ελλ. μτφ. Ιδεολογία και Ουτοπία, Αθήνα: Γνώση, 1997, ιδίως σ. 93 επ., 231 επ. Πρβλ. και την επισκόπηση του *Δ. Δημητράκου*, Το πρόβλημα της ιδεολογίας σήμερα, στο συλλογικό τόμο του Κέντρου Φιλοσοφικών Ερευνών, Ιδεολογία, Αθήνα: Δωδώνη, 1981, σ.16 επ. (44επ.)

⁴⁶ Πολιτικά Δ4, 1291 b, 34-37: «Ελευθερία μάλιστα' έστιν εν δημοκρατία...και ισότης...κοινωνούντων απάντων μάλιστα της πολιτείας ομοίως». Πρβλ. και Z1, 1317a, 40-41, 1317b, 1 επ., 1318a, 1-10.

⁴⁷ Βλ. *R. Smend*, “Zum Problem des Öffentlichen und der Öffentlichkeit”, στον *ίδιον* Staatsrechtliche Abhandlungen, 2^η έκδ. Berlin: Duncker und Humblot, 1968, σ. 462 επ., *J. Habermas*, Strukturwandel der Öffentlichkeit, Frankfurt a.M.: Suhrkamp, 1990, σ. 56 επ.

⁴⁸ Βλ. ενδεικτικά *A. Παναγιωταρέα*, Ελεγκτικοί μηχανισμοί και πραγματικότητα στη μιντιακή αγορά, σε: *K. Ζώρα* (επιμ.) Δημοκρατία και ΜΜΕ, Αθήνα: Λιβάνης, 2011, σ. 21 επ., *N. Chomsky*, Η χειραγώγηση των μαζών, Αθήνα: Scripta, 2001, σ. 147 επ., *I. Ramone*, Η χειραγώγηση των μαζών, Αθήνα: Πόλις, 1999 σ. 27 επ., 45 επ., 136 επ.

⁴⁹ Βλ. *X. Ανθόπουλου*, Το ελληνικό πολιτικό σύστημα ως κομματοκρατία, σε: *Ξ. Κοντιάδη* (επιμ.), Κρίση του Ελληνικού Πολιτικού Συστήματος, Αθήνα: Παπαζήσης, 2008, σ. 111 επ., *G. Leibholz*, Strukturprobleme der modernen Demokratie, Karlsruhe: C.F.Müller, 1958, σ. 78 επ.

⁵⁰ Πρβλ. *S. Huntington*, Political Order in Changing Societies, New Haven: Yale Univ. Press, 1968, σ.23.

⁵¹ *R. Michels*, Zur Soziologie des Parteiwesens in der modernen Demokratie, 1911, ελλ. μτφ. Κοινωνιολογία των πολιτικών κομμάτων στη σύγχρονη δημοκρατία, Αθήνα: Γνώση, 1997, σ.130.

⁵² Βλ. *M. Olson*, The Logic of Collective Action, Cambridge Ma.: Harvard Univ. Press, 1971, σ.53 επ.

⁵³ Βλ. *H.H.v. Arnim*, Volksparteien ohne Volk, München: Bertelsmann, 2009 σ. 215 επ. Πρβλ. και την απόφαση της 4.5.1993 του Συνταγματικού Δικαστηρίου του Αμβούργου, ελλ. μτφ. «*Το Σύνταγμα*» 1995, σ.129 επ., με σημ. Γ. Τράντα, σ.134 επ., στην οποία διεκτραγωδούνται οι συνθήκες διεξαγωγής των εσοκομματικών εκλογών στην τοπική οργάνωση του Χριστιανοδημοκρατικού κόμματος.

⁵⁴ Πρβλ. *J. Raschke*, Εισαγωγή του ίδιου (επιμ.), Die politischen Parteien in Westeuropa, 1978, ελλ. μτφ. Τα πολιτικά κόμματα της Δυτικής Ευρώπης, Θεσ/νίκη: Παρατηρητής, 1990, σ.18, ο οποίος επισημαίνει ότι το «χαρακτηριστικό των δυτικοευρωπαϊκών (κομματικών) συστημάτων, που αρχικά κάνει τη μεγαλύτερη εντύπωση, είναι η συνέχεια σημαντικών δομικών χαρακτηριστικών...η αδιάσπαστη συνέχεια των

κομματοπολιτικών κύριων κατευθύνσεων, όπως αναπτύχθηκαν ως το 1920» και γενικότερα *Huntington*, *Political Order in Changing Societies*, ό.π., σ. 412 και 419.

⁵⁵ Βλ. *E. N. Williams*, *A Documentary History of England*, τόμ. 2, Baltimore: Penguin, 1965, σ. 100 επ.

⁵⁶ Βλ. *Π. Πετρουλάκου*, *Το πολίτευμα των ΗΠΑ*, Αθήνα:Κριτική, 1990, σ.291 επ.

⁵⁷ Πρβλ. *Schmidt*, *Θεωρίες της δημοκρατίας*, σ. 239.

⁵⁸ Βλ. *B. Vogel/R. – O. Schulze*, *Deutschland*, σε: *D. Sternberger/ B. Vogel* (επιμ.), *Die Wahl der Parlamente*, τόμ. 1, ημίτομ. 1, Berlin: Walter de Gruyter, 1969, σ.189 επ. (217,219,224 επ., 246 επ.), *F.Nuscheler*, *Grossbritannien*, σε: *Sternberger/Vogel* (επιμ.), ό.π., σ. 621 επ., 636-8.

⁵⁹ Βλ. *M. Weber*, *Politik als Beruf*, Berlin:Dunker und Humblot, 1919, ελλ. μτφ. *Η πολιτική ως επάγγελμα*, Αθήνα: Παπαζήσης, 1987, σ. 103 επ. και passim.

⁶⁰ Ο κίνδυνος να αναπτυχθεί συντεχνιακή νοοτροπία (*esprit de corps*) στην αντιπροσωπευτική (του έθνους) συνέλευση και έτσι αυτή να «εκφυλισθεί σε αριστοκρατία» είχε επισημανθεί πολύ νωρίς, από τον Emmanuel Sieyès, *Qu' est-ce que le Tiers État?*, 1789 (επανέκδοση Παρίσι: PUF, 1982), κεφ. VI (σ.87). Για «δημοκρατική αριστοκρατία» κάνει λόγο ο *B.Manin*, *The principles of representative government*, Cambridge University Press, 1997, σ. 132 επ. και για την εκλογή βουλευτή ως πράξη «ανύψωσης σε κοινοβουλευτικό ευγενή» ο *K. Marx*, *Der 18. Brumaire des Louis Bonaparte*, Αμβούργο 1869, ελλ. μτφ. *Η 18^η Μπρυμαίρ του Λουδοβίκου Βοναπάρτη*, Αθήνα: Θεμέλιο, 1978, σ. 54.

⁶¹ Έτσι ο *Bobbio*, *Το μέλλον της δημοκρατίας*, ό.π., σ. 79.

⁶² Πρβλ. *C.B.Macpherson*, *The Life and Times of Liberal Democracy*, Oxford University Press 1977, ελλ. μτφ. *Η ιστορική πορεία της φιλελεύθερης δημοκρατίας*, Αθήνα: Γνώση, 2^η έκδοση 1994, σ. 97 επ., 131.

⁶³ Πρβλ. *N.Luhmann*, *Legitimation durch Verfahren*, Darmstadt: Luchterhand, 1969, ελλ. μτφ. *Νομιμοποίηση μέσω διαδικασίας*, Αθήνα: Κριτική, 1995, σ. 243 επ., ο οποίος όμως δεν περιορίζεται στην πραγματική διαπίστωση, αλλά τη θεωρεί και πολιτικό «δέον».

⁶⁴ Για την ιστορική εξέλιξη της έννοιας αυτής βλ. ιδίως *K.v. Beyme*, *Die politische Klasse im Parteienstaat*, Frankfurt a.M.: Suhrkamp, 2^η έκδ., 1995, σ. 11 επ.

⁶⁵ Για τις αντικειμενικές δυσχέρειες στις οποίες προσκρούουν οι εσωτερικές δημοκρατικές διαδικασίες στους κομματικούς οργανισμούς γενικά βλ. *Michels*, *Κοινωνιολογία των πολιτικών κομμάτων*, ό.π., ιδίως σ.59 επ., 145 επ., *M. Duverger*, *Les partis politiques*, Παρίσι : Armand Colin, 3^η έκδοση 1958, γερμ. μτφ. *Die politischen Parteien* Tübingen: J.C.B. Mohr, 1959, σ. 149 επ., 427 επ., *M. Ostrogorski*, *La démocratie et l'organisation des partis politiques*, Παρίσι 1903, επανέκδοση Fayard 1993, σ. 653 επ. Ειδικότερα για την ελληνική πραγματικότητα βλ. *Π. Φουντεδάκη*, *Ενδοκομματική δημοκρατία και Σύνταγμα*, Αθήνα-Κομοτηνή: Α. Σάκκουλας, 1987, σ. 81 επ., *Δ. Ζακαλάς*, *Το αίτημα για εσωκομματική δημοκρατία μεταξύ συνταγματικής επιταγής και πολιτικής πραγματικότητας*, Θεσ/νίκη: Σάκκουλας, 1996, σ. 233 επ.

⁶⁶ Βλ. *Macpherson*, *Η ιστορική πορεία της φιλελεύθερης δημοκρατίας*, ό.π., σ. 129, *Manin*, *The principles of representative government*, ό.π., σ. 136 επ. Πρβλ. και *R. Miliband*, *Marxism and politics*, Oxford University Press, 1977, σ. 68 επ.

⁶⁷ Πρβλ. τους σχετικούς υπαινιγμούς του *A-Ι.Δ. Μεταξά*, «Βουλή και Κοινωνία. Άρθρωση συμφερόντων ή εναρμονισμός αιτημάτων;» σε: *Ξ. Κοντιάδη / Φ. Σπυρόπουλου* (επιμ.), *Το Μέλλον του Ελληνικού Κοινοβουλίου*, Αθήνα: Σιδέρης, 2011, σ. 61 επ. (80 επ.).

⁶⁸ Για τις βουλευτικές δυναστείες στη βρετανική πολιτική σκηνή του 18^{ου} – 19 ου αιώνα βλ. *V. Cromwell*, *The nature of British parliamentary reform*, σε: *K. Bosl / K. Möckl* (επιμ.), *Der moderne Parlamentarismus*, ό.π., σ. 121 επ. (133-4). Για το δυναστικό φαινόμενο στην Ελλάδα της μεταπολίτευσης πρβλ. *Κ. Χρυσόγονου*, «Η κρυφή γοητεία της δυναστείας», σε *Ξ. Κοντιάδη / Χ. Ανθόπουλου* (επιμ.), *Κρίση του ελληνικού πολιτικού συστήματος*, ό.π., σ. 97 επ.

⁶⁹ Για τα φαινόμενα εικονικής «εκλογής» βουλευτών στη γερμανική Ομοσπονδιακή Βουλή βλ. *Arnim*, *Volksparteien ohne Volk*, ό.π., σ. 85 επ., 99 επ.

⁷⁰ Βλ. *Fukuyama*, *The Origins of Political Order*, ό.π., σ. 453.

⁷¹ Βλ. *M.Weber*, *Wirtschaft und Gesellschaft*, 5^η έκδοση Tübingen: Mohr, 1980, σ.839.

⁷² Βλ. ενδεικτικά *Η. Νικολακόπουλου*, *Εισαγωγή στη θεωρία και πρακτική των εκλογικών συστημάτων*, Αθήνα-Κομοτηνή : Σάκκουλας, 1989, σ. 21 επ.

⁷³ Πρβλ. *Χ. Βερναρδάκη*, *Πολιτικά κόμματα, εκλογές και κομματικό σύστημα*, Αθήνα-Θεσ/νίκη: Σάκκουλας, 2011, σ.352 επ., *J. Agnoli*, *Die Transformation der Demokratie*, Berlin: Voltaire, 1967, ελλ. μτφ. *Ο μετασχηματισμός της δημοκρατίας*, Αθήνα: Επίκουρος, 1972, σ. 64 επ., 80 επ.

⁷⁴ *De re publica*, *Liber secundus*, XIII,25 · XVII,31· XVIII,33· XX,35.

⁷⁵ Βλ. *A. Smith*, *The Ethnic Origins of Nations*, ό.π., σ. 79-80.

⁷⁶ Βλ. *M. Bloch*, *La société féodale*, 1939, ελλ. μτφ. *Η φεουδαλική κοινωνία*, Αθήνα: Κάλβος, 1987, σ. 512 επ.

⁷⁷ Βλ. *D. Willoweit*, *Deutsche Verfassungsgeschichte*, 5^η έκδοση Μόναχο: Beck, 2005, σ. 98-99, *H. Hattenhauer*, *Europäische Rechtsgeschichte*, 3^η έκδοση Heidelberg: C.F. Müller, 1999, σ. 344-5

- ⁷⁸ Βλ. *U. Apel*, *Der Staat Vatikanstadt*, σε: *Sternberger/Vogel* (επιμ.), *Die Wahl der Parlamente*, τόμ. I, ημίτομ. 2, ό.π., σ. 1407 επ.
- ⁷⁹ Πολιτικά, Δ 1249 b, 7-9.
- ⁸⁰ Βλ. *Manin*, *The principles of representative government*, ό.π., σ. 8 επ.
- ⁸¹ Πρβλ. *A. De Grazia*, *Public and Republic*, New York: A. Knopf Inc., 1951, σ.185, *H.Laski*, *Democracy in Crisis*, Chapel Hill N.C. , 1933, σ. 80, *R. Luce*, *Legislative Principles* , Boston: Houghton Mifflin Com., 1930, σ.199 και 201.
- ⁸² Βλ. χαρακτηριστικά *H. Krüger* , *Allgemeine Staatslehre*, Stuttgart: Kohlhammer, 1964, σ. 233 : «Η ιδέα της αντιπροσώπευσης οφείλει να έχει ως αποτέλεσμα ότι η κρατική ομάδα υπάρχει και ενεργεί όχι ως φυσικό εγώ, αλλά ως το καλύτερο εγώ της». Πρβλ. και παραπέρα στο ίδιο, σ.236,240,249 . Σε παρόμοια κατεύθυνση οδηγούν οι θεωρητικές συλλήψεις του *M. Kriele*, *Einführung in die Staatslehre*, 2^η έκδοση Opladen: Westdeutscher Verlag, 1981, σ. 181 επ., 240 επ., περί «διαλεκτικής έννοιας της συζήτησης» και περί «ήθους του λειτουργήματος» ως βάσεων του κοινοβουλευτισμού.
- ⁸³ *N. Luhmann*, *Νομιμοποίηση μέσω διαδικασίας*, ό.π., σ. 244-5.
- ⁸⁴ *J. Schumpeter*, *Capitalism, Socialism and Democracy*, London/New York : Routledge, 1992 (επανέκδοση της αρχικής έκδοσης του 1943), σ. 260 και 269.
- ⁸⁵ Για την αρετή μοναρχία ως μορφή πολιτεύματος πρβλ. *G. Jellinek*, *Allgemeine Staatslehre*, 3^η έκδοση (υπό *W.Jellinek*) Berlin: Häring, 1914, σ. 691 επ.
- ⁸⁶ Πρβλ. *A. Μάνεση*, *Αι εγγυήσεις τηρήσεως του Συντάγματος*, Θεσ/νίκη – Αθήναι : Αφοι Π. Σάκκουλα, 1961-1965, σ. 197, 200-201.
- ⁸⁷ Για την απόσπαση του πλεονάσματος από τους άμεσους παραγωγούς στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής μέσω της λεγόμενης «καθαρά οικονομικής βίας» ή αλλιώς με «αδιαφανή» τρόπο, και άρα χωρίς άμεση χρήση καταναγκασμού, βλ. ενδεικτικά *K. Τσουκαλά*, *Είδωλα πολιτισμού*, Αθήνα: Θεμέλιο, 1991, σ. 288 επ., *S. Amin* , *Le développement inégal* , Παρίσι: Minuit, 1973, ελλ. μτφ. Η άνιση ανάπτυξη, Αθήνα : Καστανιώτης, 1976, σ. 22 επ.
- ⁸⁸ Βλ. *K. Marx*, *Das Kapital*, τόμ. I, Hamburg: Meissner, 1867, ελλ. μτφ. Το κεφάλαιο, Αθήνα: Μόρφωση, 1963, σ. 177 επ.
- ⁸⁹ Για τη διάκριση μεταξύ τύπων κράτους ανάλογα με τον κυρίαρχο τρόπο παραγωγής βλ. ιδίως *N. Πουλαντζά*, *Pouvoir politique et classes sociales*, Παρίσι: Maspero, 1968, ελλ. μτφ. Πολιτική εξουσία και κοινωνικές τάξεις, τόμ. Α', Αθήνα : Θεμέλιο, 1975, σ.197 επ., *M. Miaille*, *L' Etat du droit*, Grenoble:Maspero, 1977 , ελλ. μτφ. Το κράτος του δικαίου, Θεσσαλονίκη : Παρατηρητής, 1983, σ. 42 επ.
- ⁹⁰ *B.I. Λένιν*, *Κράτος και Επανάσταση*, ελλ. μτφ. Αθήνα :Θεμέλιο, 1979, σ. 75 με την επεξήγηση ότι «το κεφάλαιο, κατακτώντας αυτό το καλύτερο περιβλήμα, θεμελιώνει την εξουσία του με τόση ασφάλεια...που καμιά αλλαγή ούτε προσώπων, ούτε θεσμών, ούτε κομμάτων...δεν κλονίζει αυτή την εξουσία».
- ⁹¹ Βλ. ενδεικτικά *P. Samuelson*, *Economics*, 10^η έκδοση Tokyo κλπ.: Mc Graw-Hill, σ. 598-9.
- ⁹² Βλ. ενδεικτικά *U. Beck*, *Was ist Globalisierung?*, Frankfurt a.M.: Suhrkamp, 1997, ελλ. μτφ. Τι είναι παγκοσμιοποίηση; Αθήνα : Καστανιώτης, 1998 , σ. 57 επ., 237 επ.
- ⁹³ Βλ. *D.Nicol* , *The constitutional protection of capitalism*, Oxford:Hart ,2010, σ. 19 επ., 79 επ., 152 επ.
- ⁹⁴ Βλ. *N. Ferguson*, *The Cash Nexus*, New York: Basic Books,2001, σ. 126 για τη διαχρονική εξέλιξη του δημόσιου χρέους των ΗΠΑ, του Ηνωμένου Βασιλείου, της Γερμανίας και της Γαλλίας ως ποσοστό του ΑΕΠ.
- ⁹⁵ Βλ. *B Tierney*, *Religion, law, and the growth of constitutional thought 1150-1650*, Cambridge University Press 1982, σ. 42 επ., *J.Strayer*, *On the medieval origins of the modern state*, Princeton University Press 1970, σ. 21 επ.
- ⁹⁶ Βλ. *K. Γώγον*, Άρθρο 108 ΕΚ, αριθ. περιθ. 1, σε : Β. Σκουρή (επιμ.), *Ερμηνεία Συνθηκών για την Ευρωπαϊκή Ένωση και την Ευρωπαϊκή Κοινότητα*, Αθήνα – Κομοτηνή : Α. Σάκκουλας, 2003, σ. 909.
- ⁹⁷ Βλ. *C. Reinhart/K. Rogoff*, *This time is different. Eight Centuries of Financial Folly*, Princeton University Press, 2009, σ. 124 και 180 επ.
- ⁹⁸ Βλ. ενδεικτικά *E. Wilson*, *Consilience*, New York : Vintage, 1998, σ. 306 επ.
- ⁹⁹ *Qu' est-ce que le tiers État?* ό.π., κεφάλαιοVI, σ. 87.
- ¹⁰⁰ Βλ. *Compendium of Conclusions of the European Conferences of Specialised Services in the Fight against Corruption*, GRECO, Directorate General I-Legal Affairs, Strasburg, 23.10.2002, σ. 8 επ., μνημονεύεται σε *Δ. Ράϊκου*, *Δημόσια Διοίκηση και διαφθορά*, Αθήνα – Θεσσαλονίκη 2006 , σ. 576-7.
- ¹⁰¹ *The Federalist Papers*, LII, επιμ. I. Kramnick, London: Penguin, 1987, σ. 323-4, 326.
- ¹⁰² Βλ. *Wilson*, *Consilience*, ό.π., σ. 283-4, *Fukuyama*, *The Origins of Political Order*, επ.